

Lado Božič:	
Prva svetovna vojna, italijanska okupacija in ukinitve prve slovenske realke . .	1
Dr. Jože Pfeifer:	
Epidemija črnih koz v Idriji leta 1801 . .	30
Stanko Majnik:	
Kronika vojnih dni	39
Dr. Aleksander Gala:	
Iz Loške doline v Slovensko Primorje .	46
Slavica Pavlič:	
Matej Cigale — črnovrški rojak 1819 do 1889	59
Ing. Niko Jereb:	
Bodočnost zasebnega kmetijstva v občini Idrija	63
Dr. Srečko Novak:	
Ne zastrupljamo se samo z onesnaženimi vodami in zrakom, ampak tudi s hrupom	75
Ing. Jože Čar:	
Za borbo proti silikozi	79
Prof. Vinko Cuderman:	
Delo Kulturne skupnosti Idrija in realizacija programa kulturnih dejavnosti v letu 1971	80
Peter Krečič:	
Razstava krajin Rafka Terpina v idrijski galeriji	85
Športna dejavnost	88
Ohranili jih bomo v trajnem spominu . .	96
Lado Božič:	
Dijaške organizacije v Idriji	99
Jože Primožič:	
V spomin prvim šitrim padlim partizanom s Cerkljanskega	116
Viktor Petkovšek:	
Po sledovih prvih botanikov v Idriji in okolici	122

Jože Pfeifer:

Uvedba cepljenja proti kozam na idrijskem območju	136
Obvestila — Poročila — Recenzije — Kritike	147

3-4

XVII 1972

IDRIJSKI RAZGLEDI

Izdaja Mestni muzej v Idriji. Uredniški odbor: inž. Ivan Gantar, Jurij Bavdaž, Anton Bolko, prof. Vinko Cuderman, inž. Jože Čar, Damijan Flander, Srečko Logar, Rafko Terpin. Glavni in odgovorni urednik Jurij Bavdaž. Oprema: Silvij Jereb. Izdaja vsake tri mesece. Letna naročnina za ustanove in podjetja 16 din, za zasebnike 12 din. Posamezna številka 4 din. Poština plačana v gotovini. Naslov: Idrijski razgledi, Idrija, poštni predal 11, tel. Idrija 86-135, telegrami Muzej Idrija, tekoči račun pri SDK Idrija številka 5202-603-119.

OFFSET TISK OS IDRIJA

lado božič
dijaške
organizacije
v idriji

1. Srednješolska krožka:
Narodnoradikalni in narodnonapredni

Ko so se leta 1901 odprla vrata prve slovenske realke v Idriji, so našli njeni učitelj in dijaki v majhnem, toda za Ljubljano drugem največjem mestu tedanje vojvodine Kranjske, zelo razvejano in razglbano politično in kulturno življenje. Dolino so razburkali tokovi treh slovenskih političnih strank: narodno napredne ali liberalne, socialnodemokratske in klerikalne. Stranke so s svojimi številnimi kulturno - prosvetnimi, gospodarskimi, športnimi, strokovnimi, ženskimi in drugimi društvi posegale v vse pore takratnega mestnega življenja, podžigale duhove in vsaka po svoje lomile kopja proti zakotnemu patriarhalnemu življenju odmaknjenega slovenskega mesteca. Kar sedemindvajset je bilo društev in organizacij različnih področij dela, kar za takratni kraj z okroglo štiri tisoči prebivalci nikakor ni bilo malo, preje preveč.

Razumljivo, da ob takem vrenju, kipe-nju in medsebojnem tekmovanju političnih taborov in njihovih združenj ni mogel stati ob strani niti srednješolski učiteljski kader, ki je z rastočo realko v vedno večjem številu prihajal v Idrijo, niti dijaška mladina, ki se je stekala semkaj iz vse Slovenije oziroma iz vseh tedanjih slovenskih pokrajin. Niti prvi niti drugi niso mogli kot nosilci napredka ostajati brezbrizni do vsega, kar se je takrat dogajalo v Idrijskem kotlu in izven njega ter živeti v nedelavnosti vsemu ob strani.

Prvi so se seveda vključili v Idrijsko življenje profesorji, medtem ko so dijaki zaživeli v svojih organizacijah šele v naslednjih letih, ko so že preraščali v višješolce. Ko so se prvi profesorji nekoliko razgledali in udomačili, so po preteku

100

prvih treh let realke 1904 ustanovili prvo, a tudi zadnje kulturno društvo z imenom »Akademija«. Svojo organizacijo, nekako ljudsko univerzo, so postavili nad politične in strankarske tokove, hoteli so služiti vsemu prebivalstvu ne glede na politične barve. Društvo je nastalo po vsej verjetnosti pod vplivom narodnoradikalnih idej, ki so prihajale s slovanskega severa in se razlivala tudi po slovenski deželi. Poln takih idej je tedaj prišel z Dunaja v Idrijo profesor Jože Reisner. Tam je služboval na gimnaziji, bil je v središču življenja slovanskih visokošolcev, med katerimi se je novo in mlado narodnoradikalno gibanje uspešno širilo. Če primerjamo cilje tega gibanja s programom Idrijskega društva, kaj hitro ugotovimo veliko sličnosti v smotrih: kulturna izobrazba in vzgoja širokih narodnih krogov. V ta namen je društvo redno tedensko prirejalo javna predavanja. Bila so vsako nedeljo dopoldne v telovadnici ljudske šole. Društvo je v začetku imelo malo članov, saj je bilo tedaj na realki komaj osem učnih moči. Med njimi pa so bili že odlični vzgojitelji, znanstveniki in strokovnjaki. Omenim naj le dr. Stanka Bevka, Jožeta Reisnerja in Engelberta Gangla, ki so sestavljali glavno predavateljsko jedro. Številna predavanja so se zvrstila tja v leto 1906 in udeležilo se jih je vsakokrat več sto vnetih poslušalcev. Žal, da je vse to trajalo le zelo kratko dobo. Kakor je bil obetaven prvi delovni zagon mladega društva, tako je kaj kmalu sledila omrtvičenost, zatem pa popolno prenehanje dela. Kaj je že po dobrem letu povzročilo zastoj društvenega dela, je težko ugotoviti. Morda v takratnih razmerah ni moglo pognati dovolj globoko svojih nadstrankarskih korenin, ali pa je razpadlo zaradi pomanjkanja žilavih in upornih

vodilnih osebnosti. To se je posebno občutilo po odhodu društvenega pobudnika Jožeta Reisnerja, s katerim so zaenkrat odšle tudi mnogo obetajoče ideje, ki jih je prinesel v idrijski kotel.

Za svojimi profesorji so se kmalu začeli organizirati dijaki. Že kmalu po prenehanju »Akademije« vzklije v Idriji leta 1906 prva srednješolska organizacija. Tedaj je nižja realka prerasla v višjo in v novo življenje so stopali prvi višješolci. Skupno število vseh dijakov na realki je v tem času znašalo dobro poldrugo stotico.

Tudi prva dijaška organizacija v Idriji se je rodila pod vplivom mladega dijaškega gibanja z imenom narodni radikalizem, ki je iz Prage in preko Dunaja prodiral na Slovensko. Njegovi nosilci so bili visokošolci, ki so študirali po čeških in avstrijskih mestih. Gibanje je preko Ljubljane prišlo tudi v Idrijo. Naše mesto je bilo tedaj s svojimi dijaki že toliko odprto zunanjemu svetu, da ni moglo več dolgo čakati ob strani in se upirati pomembnim življenjskim tokovom, ki so pljuskali preko slovenskih meja. Tako je tudi med mladimi kmalu zavel nov veter. Počasi so se predajali novemu osvežujočemu valu, prijeli za njegov mikavni program in mu posvetili svoje mlade moči.

Narodnoradikalno gibanje je nastalo ob prehodu v naše dvajseto stoletje na Češkem in pod vplivom češkega učitelja in misleca profesorja T. G. Masaryka. Gibanje se je tudi na Slovenskem hitro širilo, posebno med dijaško mladino. Zanj je bilo posebno privlačno, saj je nastalo tudi kot odpor proti nenačelnemu politikanstvu, ki je cvetelo tudi na Slovenskem, proti reakcionarnemu klerikalizmu, ki je vladal v Avstriji, ter proti narodni romantiki, ki se je cedila preko sloven-

skih dežel. Gibanje je zahtevalo radikalno narodno in načelno svobodno politiko ter odločen boj proti klerikalizmu. Dvigalo se je nad strankami, udarjalo proti njim ter zahtevalo reševanje socialnih in gospodarskih vprašanj slovenskega naroda. Njegov namen in cilj je bil: v duhu svobodne znanosti prosvetljen in osveščen slovenski narod. To naj bi bil tudi pogoj za ohranitev njegove narodne samobitnosti.

Narodnoradikalno gibanje je najprej zajelo slovenske napredne visokošolce. Od leta 1904 do 1914 je izdajalo v Ljubljani tudi svoje glasilo »Omladina«. Glasilo je propagiralo pod znanim geslom »Iz naroda za narod« drobno kulturno-prosvetno delo med narodom. Pristaši narodnega radikalizma so prirejali javna predavanja, ustanavljali javne ljudske knjižnice, požrtvovalno delali v narodno obrambni organizaciji Cirila in Metoda ter v telovadnem društvu »Sokol«. Zanimali so se za obmejna slovenska vprašanja, za narodnostne boje v mešanih predelih Slovenije in skrbeli za narodno ogrožene kraje na severni in zahodni meji. Manjšinska vprašanja so reševali s kulturnim delom. Poživili so tudi zahtevo po združenji Sloveniji in zahtevo po slovenski univerzi.

Preko visokošolcev je narodnoradikalni pokret prodri tudi v vrste srednješolcev. Toda srednješolska mladina se v tedanjih avstrijskih časih ni mogla niti smela združevati v svojih kulturnih in političnih organizacijah. Dovoljeni so ji bili le literarni krožki, ki so bili pod nadzorstvom profesorjev oziroma šole. Novo mladinsko gibanje pa je nujno potrebovalo in tudi zahtevalo svojo organizacijo in popolno svobodo. Zato so se kljub in proti avstrijskim zakonom in oblastem

pojavile na slovenskih srednjih šolah tajne dijaške organizacije.

Tako se je zgodilo tudi v Idriji. Narodnoradikalno geslo »Iz naroda za narod«! je razgibalo tedanje četrtošolce in petošolce idrijske realke, da so 15. aprila 1906 ustanovili tajno dijaško organizacijo. Njeni glavni ustanovitelji so bili četrtošolci: Ivan Korče iz Hotedršice, Ernest Krulej iz Laškega, Ferdinand Suttner iz Črnomlja in tretješolec Zorko Prelovec iz Idrije. Za prvega predsednika so izvolili Ernesta Kruleja, za tajnika pa Ivana Korčeta. Odbor se je sestel na prvi seji 21. aprila. Organizacija ob ustanovitvi ni dobila imena, pač pa pravila in poslovnik. Šele na četrti seji so se sporazumeli in dali organizaciji začasno ime »Krst«. Na predlog Gustava Dežela so to ime kasneje spremenili v »Prosvit«. Najbolj zanimivo pa je, da organizacija ob svoji ustanovitvi še ni prevzela narodnoradikalnega programa. To se je zgodilo leto dni kasneje.

Do ustanovitve prve srednješolske organizacije v Idriji je živelo dijaštvo v tem živahnem mestecu zelo utesnjeno in odrinjeno življenje. Bilo je brez lastnih izobraževalnih pripomočkov, knjižnice, čitalnice, gledaliških predstav in podobnega. V sicer zelo razgibanem javnem življenju so bili le pasivni opazovalci. Dostop v javna društva jim je bil prepovedan, svojih pa tudi niso smeli imeti. Zaradi tega jim ni preostajalo drugo kot gostilna. Ta jim je bila edino tajno zavetišče. Gostiln pa je bilo v tedanji Idriji zelo mnogo in tako so se lahko skrivali pred vsakim nadzorom. Vse to govore zelo skromni spomini, ki so ostali za tedanjimi dijaki, kasnejšimi funkcionarji prvih organizacij. Kot odrešujoče je v to življenje udarilo narodno radikalno giba-

nje. Pojavilo se je kot odpor proti bednemu dijaškemu življenju, poleg ostalega tudi kot odpor proti nezmožnosti tedanje slovenske inteligence, ki je bila tudi sama kriva za tako življenje mlade doraščajoče študirajoče mladine.

Pobudniki idrijske dijaške organizacije so videli v novem gibanju in v svoji organizaciji rešitev svoje lastne osebnosti in svojega svobodnega prepričanja.

Organizacija je bila v začetku kaj neobojljiva. Z dotokom novih članov, ki so vanjo vstopali z veliko voljo do dela, si je kmalu opomogla. Velikega števila članov pa ni mogla prenesti, saj je morala živeti in delati v strogi tajnosti. Nad njo je visel meč avstrijskih zakonov in šolske oblasti. Zaradi tega je bila popolnoma prepuščena sama sebi. Popolnoma jasen pa ji je bil namen: širiti izobraževanje in poglobljati znanje svojih članov. Tak namen je organizacija dosegala s predavanji in knjižnico. Oboje pa je morala ustvariti sama.

Navzven je organizacija, oprezno in tajno, polskala prve vezi s sorodno in prav tako tajno organizacijo »Obzor« na realki v Ljubljani. Duša te organizacije je bil idrijski rojak Janko Mačkovšek, ki je študiral na ljubljanski realki in se je ob počitnicah vračal domov. Taka povezava idrijske mladine z ljubljansko je bila nadvse koristna in potrebna.

Delo se je v organizaciji razmahnilo, toda v zelo omejenem krogu realčanov. Do konca šolskega leta je imela organizacija, imenovali so jo krožek, samo osem članov, sedem sej in pet predavanj. Sestajali so se v zasebnem stanovanju člana Zorka Prelovca.

V prvem polletju šolskega leta 1906/07 oziroma v drugem polletju krožkovega življenja je bil izbran nov odbor

»Prosvita«. Za predsednika je bil izvoljen Srečko Lapajne, za tajnika pa Gustav Dežela, oba idrijska domačina. Toda ta odbor ni dolgo opravil svojih dolžnosti. V tem šolskem letu je prišla na idrijsko realko večja skupina dijakov z nemške realke v Ljubljani. Vsi so bili člani srednješolskega »Obzora«. Ko so odkrili »Prosvit«, so se vanj takoj vključili in sklenili, da ga bodo z reorganizacijo okrepili. Pobudnik novega vetra v organizaciji je bil šestošolec Jože Prinz, doma z Reke. Novemu odboru je stopil na čelo Prinz. Izvolitev novega odbora je ugodno odmevala med člani. Po zaslugi novega predsednika, ki so ga imeli člani zelo radi in so tudi cenili njegovo delo in sposobnosti, se je organizacija širila in utrjevala.

Dotedanje rahle vezi z ljubljanskim »Obzorom« so se začele poglobljati in utrjevati. Da bi na neki način le prišli v javnost, ne z imenom, ampak z delom, so sklenili, da bodo sodelovali v akciji za ustanavljanje ljudskih knjižnic v narodno ogroženih krajih. Večjo pomoč so bili pripravljene nuditi tudi glasilo narodno-radikalnega dijaštva »Omladina«. Začeli so agitirati za glasilo in nabirati naročnike. Notranje življenje so razgibavali z ustanovitvijo pevskega zbora, ki ga je vodil Zorko Prelovec. To je bil najboljši pevski zbor v tedanji Idriji. Nastopal je na prireditvah, posebno pri tistih, ki jih je prirejalo Delavsko bralno društvo. Zbor seveda ni mogel nastopati pod imenom lastne organizacije, pač pa le kot zasebna in začasna kulturna skupina realčanov.

Za mlado organizacijo je bil zelo pomemben 4. februar 1907. Omenil sem že, da je bil »Prosvit« ustanovljen kot nadstrankarska organizacija. Bila je sicer

Priglasje dijalo bi bilo narodnoradikalnih dijakov na realni v Idriji
1912-1914
Izdavatelj: Prosvita (Slovenski jeziki)
Izdavatelj: Slovenci (Slovenski jeziki) - slojil vse uvodne besede.

PROSVITA.

ER. I.

24. APRIL 1912.

SEV. 8.

Solnce in mrak.

Ye koga mojja umazanega
se žigajo nove stala
in globokeho shovi mrak,
pohiba bitja no orata.

Piti, vidi, čisto li hvata,
piti, čisto li hvata,
viti + nasa tija!

Tavo no mojja, no celota,
han no pojma, no muvina,
sije solne jantarske
raste vira plahobila.

Ye koga mojja umazanega
se žigajo ji nove stala -
In o koga čisto plamni svetlo
v vira mojja plamni pojma.

O ja, ja no pojdom, ja jantarske
lita se moji + vira pojdom
shovi mrak!

napredno usmerjena, toda brez posebnega političnega programa, čeprav so bili vsi njeni člani že od vsega začetka pristaši narodnoradikalnega gibanja. Tega februarkega dne pa so na članskem sestanku, na predlog petošolca Antona Jenčiča iz Mengša, sprejeli tudi uradno načela in program narodno radikalnega gibanja. S to odločitvijo je krožek še krepkeje zaoral. Močan organizacijski in idejni prevrat dokazuje, da so zunanji dijaki prinesli v Idrijsko dijaško organizacijo borbenega duha in nove delovne pobe.

Članstvo je v »Prosvitu« začelo naraščati. V drugem polletju je bilo v njem že petnajst članov. Odbor je v prvem polletju imel osemnajst sej in je pripravil devet predavanj. Kazno je bilo, da je krožek na solidnih temeljih in na pravi poti. V njem je zavladala vedra živahnost. Sestanki s predavanji so bili redni in do konca šolskega leta je število predavanj naraslo že na dvajset. S takim delom si je organizacija pridobila med Idrijskimi srednješolci velik ugled, zaupanje in narodnoradikalno gibanje se je med dijaštvom uspešno širilo.

Prvo obletnico »Prosvita« so njegovi člani proslavili s slavnostno sejo in zabavnim večerom. Čeprav je članstvo naraščalo, pa je bilo v primerjavi s številom dijakov na realki, ki je že preseгло dvesto, število članov zelo zelo skromno in krog aktivnih somišljenikov silno ozek. To pa ne more presenečati, če upoštevamo, da so se v danih razmerah zbirali v krožku le najbolj udarni in narodnemu radikalizmu najbolj predani mladinci. Izpred oči ne smemo izgubiti tudi dejstva, da je šlo za zelo tajno organizacijo.

Za slovenski narod zelo značilna politična in duhovna razcepljenost v mnoge

politične stranke in strančice se je odražala tudi v dijaških vrstah. Tudi te so se delile po istem vzorcu. Samo napredno dijaštvo se je cepilo na tri struje: narodnoradikalno, narodnonapredno ali liberalno in socialnodemokrasko. Izmed vseh treh je bila narodnoradikalna struja najmočnejša, najbolj delavna in najbolj žilava. Vse tri struje so bile med seboj tihe boje in vsaka si je prizadevala, da bi na račun drugih dveh utrdila svoje vrste.

Tako je že v letu 1907 Idrijska narodnoradikalna dijaška organizacija prejela poziv celjske narodnonapredne ali liberalne dijaške organizacije, naj se vključi v celjsko. Toda poziv je naletel na ogorčen odpor. »Prosvit« je odgovoril Celjanom, da stoji odločno na stališču narodnega radikalizma in da je vsako sporazumevanje z narodnonapredno organizacijo izključeno.

Zaradi medsebojnih notranjih trenj, ki so značilna za mlada vretja, in da bi preprečili zunanje posege ter očuvali svojo organizacijo v Idriji, je narodnoradikalno dijaško vodstvo v Ljubljani sklenilo ustanoviti v Idriji posebno organizacijo, narodnoradikalno eksekutivo. Njen ustanovitelj je bil Janko Mačkovšek, goreč pristaš narodnega radikalizma. Naloga eksekutive je bila z močno propagando širiti narodni radikalizem med mladino, pridobivati nove člane, širiti glasilo »Omladina«, voditi statistiko političnih pristašev in somišljenikov ter prirejati javna predavanja. Prvi predsednik eksekutive je bil Anton Jenčič. Nova organizacija je bila podrejena centrali v Ljubljani in je delovala tja v leta pred prvo svetovno vojno.

Ob bogatem notranjem društvenem življenju pa so dijaki in organizacija tudi budno spremljali življenje na zavodu, na

Gravir:

Žito je našeluj...

Hoja mlada lisi lopi,
Hoja mlada nos krepici,
Kado ti pite in naga: svic,
Do kanta dni....

Žito je našeluj, ko se je bilo ržati prvi mes
sveta. 'Sotani' črabi se mišljajo pševale: malo nam bi,
svetilo se bojnajo svetlo; tabhotniko, pševale se ržub,
naga je pševale med kvišani: spinaš, pševale stava.
'Vodica je svata, pri svetli: 'Lahon svetlo' je
skrivnostno pševale za 'stemi' kanti, 'svetosti' pševale,
je svata, svatija svoj monotonu pševale in se in
med pševalemi pševale halot svetlo pševale in doljere. Se
med svetlo pševale in svetlo pševale svetlo pševale, ržubi
in o halot svata.

Če svetlo je svetlo in svetlo, svetlo in svetlo
svetlo; in je svetlo svetlo in svetlo svetlo
in svetlo. Svetlo je svetlo svetlo, svetlo in svetlo

reaki. To dokazujejo sicer redki prispevki v »Omladini«. Tako je neimenovani pisec objavil že v šesti številki te revije leta 1905 oster članek o razmerah na realki. Takole piše:

»Pred štirimi leti se je otvorila mestna realka v Idriji. Mesto ji je sezidalo krasno šolsko poslopje, vreden dom za vzvišene naloge, ponos mesta.

V zadnjem šolskem letu je štela štiri razrede in prihodnjo jesen se spremeni z otvoritvijo petega razreda v višjo realko. Učni jezik je bil doslej skoraj izključno slovenski, Slovenci so bili profesorji in dijaki. Tudi v petem in višjih razredih se je nameravalo slovensko podučevati, dasiravno s pomočjo nemških učnih knjig. To bi se dalo slednjič za nekatere predmete tudi čisto z lahkoto izvesti. Seveda bi bil tak položaj le prehodni in gotovo se je že mislilo, da bi se spisalo v najkrajšem času slovenske učne knjige. Na ta način bi dobili v kratkem celo slovensko realko. Račun pa je prekrizalo naučno ministrstvo. Dovolilo je pač razširjenje v višjo realko, izjavilo istotako, da nima nobenega pomisleka proti slovenskemu učnemu jeziku, ko dobimo slovenske učne knjige. Dokler pa teh nimamo, mora ostati učni jezik v višjih razredih nemški.

S slovensko višjo realko tedaj za enkrat ni nič. Naloga je sedaj, dobiti v najkrajšem času vsaj za najvažnejše predmete slovenske učne knjige. Profesorji, ki se niso pomišljali, da bi s pomočjo nemških učnih knjig slovenski razlagali, bodo kos nalogi, ki jim sedaj pripada. Upamo, da nam bo idrijski profesorski zbor preskrbel vsaj nekoliko slovenskih učnih knjig. Store to, tedaj bodo ravno oni, ki so nam slovensko srednjo šolo najbolj pospešili.

Iz letnega poročila, ki ga je ravnateljstvo letos izdalo, posnemamo, da je bilo na zavodu 144 dijakov. Med njimi le eden ni bil Slovenec. Učni uspehi niso posebno povoljni. Izdelalo jih je sedem z od-32, tretji red sedem, ponavljalni izpit pa liko, prvi red jih je dobilo 83, drugi red jih ima petnajst. Izdelalo jih je tedaj le 65,5%, kar je zelo malo. Vzroka nismo iskali zastoj, tembolj ker je učni jezik slovenski in je s tem dijakom učenje zelo olajšano in ker je tudi v vsakem oziru realka z učnimi sredstvi dobro preskrbljena. Povpraševali smo torej in reklo se nam je, da je temu kriva neenotnost v učiteljskem zboru. Povedalo se nam je več podrobnosti, katerih sicer danes nočemo priobčiti, s katerimi pa stopimo na dan, če se razmere ne izboljšajo.

Za danes le to. Če ne bo discipline v učiteljskem zboru in če bodo gospodje izpodkopavali eden drugemu ugled, tudi med dijaštvom ne bo discipline in bo ugled profesorjev tudi pri dijakih padel. Če si to gg. profesorji zapomnijo, bodo najbrž tudi učni uspehi boljši.«

O slovenskih učnih knjigah je »Omladina« v naslednjem letu spet pisala v člančiču, ki pravi:

»Idrijska realka ima, kakor je znano, v spodnjih razredih slovenski pouk. V petem razredu se poučuje le verouk slovenski, ker nimamo do sedaj še nobene druge slovenske knjige za višje oddelke srednjih šol. V treh letih, ko bo Idrijska realka popolna, bo zavod najbrže podržavljen. S tem bodo Slovenci zopet enkrat zamudili lepo priliko, ki se nam nudi sedaj na lastnem zavodu, da ga uredimo svojim željam primerno. Danes odločuje na Idrijski realki učiteljski zbor sam o učnih knjigah in o učnem jeziku. Pozneje bo govorila država. Treba bi bilo pred-

vsem slovenskega verouka, zgodovine, naravoslovja in fizike. Občinski odbornik g. Lapajne je že urgiral, da bi Idrijska občina razpisala nagrade za prepotrebne slovenske knjige, a dosedaj še ni bilo reakcije, vzlic temu, da je denar menda na razpolago. Žalostno. Tudi deželni odbor naj bi razpisal nagrade. Živimo v realnih časih in tudi pri slovenskih profesorjih smo videli, da idealne besede ne izdajo veliko.«

Oba dopisa v »Omladini« dokazujeta, da narodnoradikalnemu dijaštvu v Idriji ni bilo vseeno, kako se bo razvijala Idrijska realka v naslednjih letih. Akcija mladine je ostala sicer neuspešna, dokazuje pa živo poseganje realčanov v življenje svojega zavoda.

V naslednjem šolskem letu 1907/08 so začeli pretresati »Prosvit« notranji prepiri. Poleg načelnih razlik so se pojavili tudi osebni nesporazumi, tarča jim je bil tedanji predsednik Prinz. Spori so privedli do krize v organizaciji. Najprej je odstopil predsednik, nato pa še celotni odbor.

Ob krizi se je pojavila med dijaštvom nova narodnonapredna ali liberalna organizacija, ki je takoj postavila »Prosvitu« zahtevo, naj se vanjo vključi. Tak način pridobivanja članov smo videli že pri celjski liberalni dijaški organizaciji. Nova organizacija je v Idriji razvila zelo veliko propagando zase in za udeležbo pri telovadbi v »Sokolu«. Tu je bilo tudi jedro njenega članstva. Liberalna stran je zahtevala od »Prosvita«, da spremeni svojo knjižnico v splošno dijaško knjižnico. Med obema organizacijama je nato prišlo celo do razgovorov, ki pa niso prinesli nikakih rezultatov.

»Prosvit« je v teh težkih časih stal nemajano na stališču narodnega radika-

lizma. Uspešno je preстал tudi novo krizo in se celo okreplil. Število njegovega članstva je poraslo na 21, odborovih sej je bilo 23, predavanj pa 12. Zaradi naraščajočega števila članov je postajal društveni lokal zelo tesen in predlagali so, da bi ustanovili ob »Prosvitu« novo narodnoradikalno organizacijo. S pomočjo lokalne narodnoradikalne eksekutive so prešli v živahno agitacijo za narodni radikalizem in se močno zagrizli tudi v notranje društveno delo. Z žilavim podrobnim delom so uspeli pridobiti nove pristaše in nove člane.

Ob »Prosvitu« je tedaj zrastle nova bratska organizacija z imenom »Procvit«. Obe organizaciji sta skupno imeli 45 članov, kar je pomenilo že dobro četrtino vsega dijaštva na realki. Nekaj časa po ustanovitvi nove organizacije sta delovali obe organizaciji popolnoma ločeno, vsaka v svojem delu. Kaj kmalu pa so se pojavile težnje po združitvi. Toda pot do tega ni bila niti lahka niti kratka. »Procvit« je bil že ustanovil svoj literarni klub, ki je začel izdajati glasilo »Nada«. Izšlo je tudi že nekaj številik. Zahteve po združitvi so bile vedno močnejše in tako je 28. marca 1908 prišlo najprej do združitve obeh knjižnic, zatem pa so spremenili ime »Procvit« v »Prosvit«, kar je dejansko pomenilo, da sta se obe organizaciji združili. Toda združitev je bila le zunanja. Navznoter se je organizacija delila na dva oddelka, ki sta imela svoje odbore, svoje sestanke, predavanja, pa tudi svoje blagajne. Taka formalna združitev je dokazovala, da so znotraj enotne organizacije nekatere razlike. Navzven pa je organizacija nastopala enotno. Tako se je enotno zastopstvo udeležilo tudi shoda narodnoradikalnega dijaštva v Gorici.

Kljub enotnim javnim nastopom pa

notranja trenja niso in niso prenehala. Notranje razpoke so se širile, načelne razlike pa poganjale globlje korenine. Vse to je pognalo na dan novo, tokrat že tretjo napredno strujo med dijaštvom. Pojavila se je socialnodemokratska skupina. Zadeva pravzaprav ni presenečala. Nasprotno, kaj takega je bilo med dijaštvom celo pričakovati. V Idriji se je od začetka našega stoletja močno razmahnilo socialnodemokratsko gibanje. Med idrijskimi rudarji je našlo zelo ugodna tla in se zasedrilo z močno in zelo žilavo organizacijo. Stranka se je seveda tudi borila za svoj vpliv med mladino, še posebej med dijaki. Najbližji po svojem mišljenju in nagnjenju so ji bili nekateri rudarski sinovi. Ta del je tudi izstopil iz »Prosvita« in se pridružil socialni demokraciji, ki je leta 1910 ustanovila svojo mladinsko organizacijo »Splošno mladinsko zvezo«. Mladi socialdemokrati iz vrst dijaštva so se po vsej verjetnosti vključili v to organizacijo in tam skupno z delavsko mladino tudi delali. O kaki posebni socialnodemokratski dijaški skupini ni nikakih sledov in spominov.

Izstop nekateri članov »Prosvita« in njihov odhod v socialno demokracijo ni povzročil v organizaciji večjih pretresov, niti ni posebno vplival na celotno dejavnost narodnoradikalne organizacije. V šolskem letu 1907/08 je imel odbor 37 sej in je pripravil 24 sestankov s predavanji. Vse to je pomenilo velik uspeh. Poznejši ocenjevalci tedanjega dijaškega društvenega življenja so menili in priznavali, da je le-to prav v tem šolskem letu doseglo svoj najvišji delovni vzpon.

Vendar pa položaj v naprednih dijaških vrstah v Idriji ni bil posebno razveseljav. Razcepljenost vrst ni koristila v nobenem pogledu. Zato so prihajale na

dan nove pobude, naj bi prišlo, če ne do popolne združitve, pa vsaj do nove, tretje organizacije, ki bi povezovala obe organizaciji. Nekaka zveza svobodomiselnih usmerjenih. Predlog pa je naletel na burne razprave v obeh oddelkih »Prosvita«. Ta se je bal nove organizacije. Do nove povezovalne organizacije je sicer prišlo, toda »Prosvit« je sklenil, da jo bo zapustil, čeprav se še ni dobro obrnil v njej. Iz taktičnih razlogov pa svojega namena le ni izvršil. Člani »Prosvita« so imeli z novo organizacijo svoje namene in račune. V njej naj bi si pridobili večino, zasedli predsedniško mesto in si tako organizacijo popolnoma podredili. Nakana jim je uspela in na predsedniško mesto skupne organizacije je stopil narodni radikalec Franc Lapajne. Organizacija pa je bila tudi tako že obsojena na smrt. Že v naslednjem šolskem letu je »Prosvit« izstopil iz skupne organizacije, ki je nato začela pešati v delu in je končno zaradi pomanjkanja sposobnih voditeljev in delavnih članov tudi prenehala živeti.

V novem šolskem letu 1908/09 je razgibanost tudi v »Prosvitu« močno popustila. Vsa pozornost članov je bila posvečena bojem v združeni organizaciji. V njej so se odnosi med obema strujama zaostrevali in zapletali. Odmeve takega stanja v organizaciji je bilo posebno čutiti v drugem oddelku »Prosvita«. Njegov predsednik Jenčič je odstopil in obrnil narodnemu radikalizmu hrbet. V takih razmerah organizacijska nadstavba ni mogla več obstajati.

Po nevihtah v naprednih dijaških vrstah je spet »Prosvit« izšel kot zmagovalec. Spet je prestal trdo preizkušnjo in delo se je poživilo. Vrstili so se sestanki s predavanji, ki so bila v glavnem literar-

nega značaja, le malo je bilo politično programskih, strokovnih in tehničnih. Toda proti koncu šolskega leta so se tudi te stvari izboljšale.

Iz notranjega življenja »Prosvita« v letu 1909 naj omenimo le nekatere skope podatke. Na članskem sestanku meseca marca 1909 so proglasili za svojega prvega častnega člana enega najbolj delavnih članov in podpornikov Gustava Dežela. Tedaj so izdali tudi svoje prve razglednice, za katere je napravil osnutek član Peter Bevk. Kaj so razglednice predstavljale, ni mogoče ugotoviti, ker se ni ohranila nobena. Pomembna društvena dejavnost so bile tudi podperne akcije za člane in pomoč pri ustanavljanju javnih ljudskih knjižnic v idrijski okolici. Ob koncu tega šolskega leta je odšel iz Idrije Anton Jenčič, eden najbolj predanih in požrtvovalnih delavcev narodnega radikalizma. Že v predhodnem letu ga je »Prosvit« izvolil za častnega člana, priznanje pa so mu zaradi sporov poklonili šele to leto. Tako so se ponovno spoznale in spori so bili poravnani.

Sodelovanje in povezanost »Prosvita« z ljubljanskim »Obzorom« je doseglo tako stopnjo, da je bil nujen skupni sestanek. Domenili so se, naj bo sestanek vsega članstva obeh organizacij sredi poti med Idrijo in Ljubljano, v Logatcu. Priprave so potekale zadovoljivo, tudi referati so bili porazdeljeni, do sestanka pa ni prišlo. Zaradi nepredvidnosti v vrstah idrijskih radikalcev so šolske in civilne oblasti zvedele za sestanek in odkrile tajno dijaško organizacijo. Oblasti so začele z obširno preiskavo in zadeva bi bila slabo končala, da niso posegli vmes s svojimi intervencijami takratni maturanti in nekateri visokošolci. Stvar se je podela in poceni izginila z dnevnega

nega reda. Račun je plačal samo »Prosvit«. Sami člani so ga morali na pritisk od zunaj razpustiti. Razpust je bil uradno datiran s 1. julijem 1909.

Šolske počitnice so začasno odmaknile vprašanje narodno radikalne organizacije v Idriji. Nastop novega šolskega leta 1909/10 pa je ponovno preživel organizacijske težnje radikalnega dijaštva. Ideja radikalizma z realke ni bila pregnana z razpustom »Prosvita«. Komaj so dljaki pričeli s poukom, že so ustanovili novo radikalno organizacijo. Med njimi se je pojavil »Krožek narodnoradikalnega dijaštva«, ki je bil dejanski nadaljevalec razpuščenega »Prosvita«. Nova organizacija je bila razumljivo spet tajna. Izkušnje so mladino izučile in svojo novo organizacijo je zarila še bolj v podzemlje. Bila je brez pravil in poslovnika. Imenovali so jo tudi »Svobodna organizacija«. Za prvega predsednika je bil izvoljen šestošolec Karel Brzin, v drugem polletju pa petošolec Viktor Uršič.

Delo je v novi organizaciji krenilo po tirihi prejšnje organizacije. Poživili so propagando za radikalne ideje, prirejali sestanke s predavanji. Pri predavanjih sta tokrat sodelovala tudi že idrijska visokošolca Gustav Dežela in Janko Mačkovšek, ki sta sama izšla iz vrst narodno radikalne mladine in ji stala sedaj ob strani kot svetovalca in podpornika. V tem šolskem letu je krožek zapustil lokal, ki mu ga je dal na razpolago njegov zaščitnik Franc Dežela. Preselili se je v prostore »Delavskega bralnega društva« v isti hiši. Prostori so bili v prvem nadstropju in so obsegali predsobo, sobo za čitalnico ter sobo za seje in sestanke, v kateri je bila bogata knjižnica. V istem nadstropju je bila še pošta, v pritličju pa pekarna, trgovina in gostilna. Prav zaradi

velikega prometa v hiši in okoli nje so bili v samem središču mesta dani lepi pogoji za spretno skrivanje mladinskih organizacij pred javnostjo.

V novih prostorih pa se mladina ni kaj preveč dobro počutila. Preveč je bila vezana na strogi red in disciplino. Bila je nesvobodna. Zaradi tega krožek ni mogel dobro zaživeti. V celem šolskem letu so imeli trinajst sestankov z desetimi predavanji. Poskusili so z novo dejavnostjo in ustanovili abstinenčno-telovadni odsek, ki pa se ni uveljavil in je po nekaj predavanjih zamrl.

Na realki so se do tega časa že zvrstile prve mature. Dale so prve abituriente in tudi prve domače visokošolce, ki so postali zvesti mentorji tajnim srednješolskim organizacijam v Idriji. Pomagali so z nasveti, pomagali po svojih močeh tudi gmotno. Izkušnje, ki so si jih pridobivali visokošolci v tujih mestih in pri svojem študiju na visokih šolah, posebno na tehniki, so bile trde in trpke. Predvsem so spoznali, da je njihova srednješolska tehnična izobrazba zelo pomanjkljiva, nezadovoljiva. Zaradi tega so prišli na misel, da bi v Idriji ustanovili že v šolskem letu 1909/10 poseben tehnični klub, ki naj bi skrbel za strokovno tehnično izobrazbo realčanov. Klub naj bi bil strokovne narave, v njem naj bi se zbirali vsi dijaki, ki so nameravali študirati tehniko, ne glede na politične nazore. Pripravljalni odbor je v tem smislu pozval dijake k sodelovanju, toda odziva ni bilo. Zato je klub propadel. Namesto kluba pa so na predlog Gustava Dežela razdelili radikalni krožek na dva odséka: na izobraževalno programatični in na strokovno tehnični odsek. Vsak odsek naj bi delal po svojem načrtu. Upali so, da bo tak

način dela in izobraževanja prinesel marsikaj dobrega.

V šolskem letu 1910/11 je vodil krožek sedmošolec Hinko Prelovec. Pomladi leta 1911 je poteklo pet let življenja in dela narodnoradikalne srednješolske organizacije v Idriji. Pomembno obletnico so v okviru krožka svečano proslavili s slavnostno sejo in s petletnim obračunom dela. V petih letih je bilo v organizaciji 205 članskih sestankov in 124 predavanj. V svojem nagovoru je predsednik krožka poudaril, da bo organizacija z uspehom živela tudi v bodoče. K delu je pozval vse člane; poprimejo naj krepko, s trdno voljo, pa uspehi ne bodo izostali. Slovenski narod potrebuje delavnih in kremenitih ljudi, je še pribil, take delavce pa vzgaja narodni radikalizem, ki ga morajo njegovi pristaši vneto širiti med slovensko študirajočo mladino.

Ob jubileju se je krožek vključil v osrednjo organizacijo narodnoradikalnega srednješolskega dijaštva v Ljubljani, ki je bila ustanovljena prav v tem času. Idrijski člani so računali na njeno pomoč, prav tako pa tudi na pomoč domačih idrijskih visokošolcev.

Ko se je leta 1910 ustanovil v Idriji odsek Akademskega ferialnega društva »Prosveta« v Ljubljani, so srednješolci takoj dobili na razpolago njegovo znanstveno knjižnico, svojo pa odprli visokošolcem. Tako je bila že v samem začetku ustvarjena tesna povezava med obema organizacijama.

Odslej sta živeli v Idriji dve narodnoradikalni organizaciji: srednješolska in visokošolska. Prva je bila v strogi tajnosti, druga pa javna in oblastno priznana. Njuno delovanje je bilo zelo tesno, skupni so bili tudi prostori. Na skupnih sestankih so visokošolci predavali in obveščali

srednješolce o domačih in tujih vprašanjih, posebej pa so jim govorili o študiju in o življenju v avstrijskih in čeških visokošolskih mestih. Zaradi tako tesnega sodelovanja je srednješolska organizacija skoro utonila v visokošolski organizaciji, tako da so za njo izginile vsakršne sledi. Samo po ustnem poročilu lahko ugotovimo, da je organizacijo vodil naslednji dve leti petošolec in šestošolec Franjo Sevnik, doma iz Župelevca pri Brežicah.

Po Sevnikovem pripovedovanju so krožkovci leta 1912 začeli izdajati tudi svoje glasilo »Prosvit«, ki je izhajalo do konca šolskega leta 1913/14. Pri listu so sodelovali: Franc Uršič, Franjo Mačkovšek, Viktor Dežela, Ivan Hrovatin, Jelko Novak in Franjo Sevnik, ki je bil tudi urednik pod psevdonimom »Drágo«. Za ilustrativno stran lista je skrbel Viktor Dežela. List je prinašal literarne, prirodoslovne in poljudno tehnične prispevke. Tu in tam so med posameznimi številkami »Prosvita« izdali tudi kako številko humorističnega lista »Kikiriki«. Ta je služil kot krinka, če bi oblasti prišle na sled »Prosvitu«. Tako naj bi zbrisali sledi in obrnili pozornost proč od glasila in organizacije, ki je bila za njim.

Ob izdajanju svojega glasila, na sestankih in predavanjih, z zbiranjem prispevkov za Ciril-Methodovo družbo, z izleti in potovanji v okviru Počitniške zveze po Sloveniji in po jugoslovanskih deželah je članstvo krožka preživljalo zadnje leto pred prvo svetovno vojno. Kdo ga je vodil zadnje leto, ni znano, zanesljivo je samo to, da je krožek tudi v tem letu živel in da ga ni nihče razpusil. Prenehal je z nastopom novih časov in novih dogodkov v Sloveniji, Avstriji, na Balkanu in na svetu sploh.

Omenil sem že, da je bila v letu 1907/08 ustanovljena v Idriji tudi narodnonapredna ali liberalna dijaška organizacija. Njen polni in pravilni naslov se je glasil: Organizacija slovenskega narodnonaprednega dijaštva v Idriji.

Organizacija ali krožek je združeval pristaše narodnonapredne stranke, ki je imela močne korenine med idrijskim meščanstvom. Medtem ko so bili narodni radikalcí nadstrankarji, pa so bili narodni naprednjaki dejansko pomladek liberalne stranke. Zavedati se je tudi treba, da je bila liberalna stranka takrat na višku svoje moči in je s svojim županom vodila občinsko politiko. Liberalna stranka je prišla v Idriji do občinskega vodstva leta 1896, ko je končala klerikalna oblast, in ga obdržala do leta 1911, ko je nastopila doba socialne demokracije s prvim socialnodemokratskim županom na čelu. V času liberalnega občinskega režima je bila zgrajena idrijska realka, zato ni nič čudnega, da si je stranka tudi na ta račun utrdila svoje začasne pozicije. V svoji sredini je zbirala ne samo meščanstvo in obrtništvo, pač pa tudi nekatere kroge delavstva in mladine. Le tako je mogoče razumeti, da se je toliko časa obdržala na občinskem vodstvu.

Narodnonapredna dijaška organizacija je bila prav tako v strogi ilegali. Vse do leta 1911/12 nimamo o njej nobenih pisemenih dokumentov, pa tudi spomini nekaterih še živečih članov so tako oslabei, da ni mogoče izluščiti iz njih ničesar o delu in življenju te organizacije.

Edini dokaz o organizaciji, ki je iz tega leta ohranjen po zaslugi dejavnikov konkurenčne narodno radikalne organizacije, je zaobljuba članov. Na fotograf-skem posnetku zaobljube je zahteva o strogi molčečnosti o vsem, kar se je go-

vorilo v organizaciji, in o strogem izpolnjevanju pravil organizacije.

Na posnetku tega dokumenta, ki ga objavljamo, so podpisali vseh članov te organizacije v šolskem letu 1911/12. Iz tega dokazila je moči sklepati, da je organizacija zagotovo obstajala tudi že v prejšnjih letih, čeprav točnega datuma ustanovitve ni mogoče določiti.

Zaobljuba se je glasila: »Podpisani se zavežejo s častno besedo, da molče o vsem, kar se tu govori, in da se strogo drže pravil O. s. n. n. d. v l.«

Pod zaobljubo so podpisani: Ivan Pribil, Ludvik Punčuh, Franc Dominco, Franjo Terpin (sedmošolci op. p.); Mirko Lindtner, Franc Likar, Mirko Lapajne, Anton Vončina, Ivan Kenda, Leopold Mlinar,

Viktor Čretnik, Franc Ostan, Ferdinand Šinkovec, Leopold Pivk (šestošolci); Milan Česnik, Adalbert Hribernik, Janko Turk, Dominik Kacin (petošolci); Maks Kenda, Bogomil Šinkovec, Ciril Lazar (četrtšolci) ter Cveto Lapajne in Andrej Furlan (tretješolca).

Vseh članov narodnonapredne dijaške organizacije je bilo torej v šolskem letu 1911/12 triindvajset. Med njimi je bilo več kot polovica domačinov – Idrijčanov.

Zelo zanimivo je, kako je nasprotna organizacija prišla do fotografskega posnetka zaobljube in seznama članov svoje konkurence. Obe organizaciji sta živele, kot že vemo, v strogi tajnosti. Ta je bila tako velika prav zaradi slabih izkušenj iz preteklih let. Toda organizaciji sta zapirali vrata druga drugi tudi iz prestižnih razlogov. Vsaka je skrivala pred drugo svoje delo, arhiv, predvsem pa imenike članov. Poleg tihega tekmovalnega boja je na obeh straneh delovala tudi prava vohunska oziroma obveščevalna služba. Da bi ta ali ona organizacija kaj več izvedela o svoji nasprotnici, so se lotevali pravih podvigov. Ena izmed takih akcij narodnih radikalcev je bila uspešna in z njo so prišli do seznama članov druge organizacije. O tej akciji pripoveduje njen soudeleženelec, tedanji petošolec Viktor Dežela, ki je tudi sam s fotoaparatom na ploščo posnel navedeno zaobljubo s podpismi članov.

Akcija je bila izvedena v počitnicah leta 1912 s strani idrijskih članov narodnoradikalne organizacije. Dijakov iz drugih krajev tedaj ni bilo več v Idriji, domačini, člani liberalne organizacije, pa so tudi mirno uživali blagodejne počitnice. Tako je skupina radikalcev nekega lepega dne prišla brez težav na sedež

112

Podpisani se zavemo s častno besedo, da molče o vsem, kar se tu govori in da se strogo drže pravil O. s. n. n. d. v l.

Zaobljuba in podpisi članov O.s.n.n.d. v Idriji (ORGANIZACIJA SLOVENSKEGA NARODNO NAPREDNEGA DIJAŠTVA)

Foto: V. Dežela

Člani narodnoradikalnega krožka v Idriji leta 1912/13 na izletu v idrijski okolici.

Foto: V. Dežela

113

narodnonapredne organizacije, ki je bil na stanovanju realčanov pri Mohoričevih v Prontu. Tokrat so imeli v resnici srečo. V peči so odkrili arhiv organizacije in v njem navedeni dokument. Hitro so ga fotografirali, nato pa spravili nazaj v peč. Tako je diverzantska skupina opravila svojo nalogo. Odkrila je največjo tajnost svojega nasprotnika. Foto plošča se je ohranila do današnjih dni in samo tako smo prišli do edinega dokumentiranega vpogleda v narodnonapredno dijaško organizacijo v Idriji.

Izven tega podatka nam o organizaciji ni znanega kaj več. O njenem notranjem delu lahko samo sklepamo, da je

bilo slično kot v radikalni organizaciji, oziroma v dijaških organizacijah sploh. Težnja po izobrazbi je bila gotovo tudi tu na prvem mestu. To pa so dosegali s sestanki in predavanji, z razpravami, s čitalnico, knjižnico in po možnosti tudi z lastnim glasilom. Prirejali so tudi izlete in zabavne večere. Zadnji predsednik organizacije naj bi bil po vsej verjetnosti Adalbert Hribernik.

Med obema naprednima organizacijama so vladala ostra nasprotja, ki so porajala take akcije, kot sem jo zgoraj opisal. Radikalci so se tolkli za nadstrankarstvo, naprednjaki pa so plavali v vodah liberalne stranke. To sta bila dva na-

sprotna tečaja, ki se nista mogla, pa niti ne hotela zblížati, da bi našla skupno pot, čeprav je bilo napravljenih nekaj poizkusov. Bila sta to dva tokova, ki sta se vedno bolj odtujevala.

Čas je hitel in bližali so se težki, za bodočnost slovenskega in ostalih jugoslovanskih narodov pomembni dogodki. Usoda stare Avstrije, ječe slovanskih narodov, je bila zapisana in izrečena. Jugoslovanska dijaška srednješolska mladina je prevzela nase vlogo minerja srednjeveške državne tvorbe ob Donavi in Savi. Dogodki so hitro dozorevali in zahtevali združitev vse narodno zavedne mladine. Tudi v Idriji so bile na delu sile, ki so težile k združevanju vseh mladih in na-

prednih vrst. Skupen jezik in skupno pot v bodočnost naj bi tudi napredna idrijska mladina našla v enotni revolucionarni organizaciji jugoslovanskih srednješolcev »Preporod«. Kot bomo pozneje videli, pa so v novo organizacijo pristopali le posamezniki iz obeh naprednih srednješolskih organizacij. Obe organizaciji sta ostali še nadalje pri življenju, dokler ju niso pod seboj pokopali vojni dogodki.

Tako sta končali obe napredni srednješolski organizaciji v Idriji.

Kaj so delali in kako so živeli srednješolci — pristaši socialne demokracije, je še bolj zavito v temo. O njihovem delu ni niti pisemenih niti ustnih poročil in ne spominov.

114
Strelske vaje na realki v šol. letu 1912/13

Število katoliškega srednješolskega dijaštva pa je bilo v časih pred prvo svetovno vojno na idrijski realki zelo pičlo, tako da se sploh ni pobudila težnja po svoji organizaciji. Šele okrog leta 1912 se je pojavila dijaška Marijanska kongregacija, organizacija na verski podlagi.

Medtem ko so ostale organizacije z navalom svetovne vojne prenehale živeti, je kongregacija preživela vsa štiri leta svetovnega klanja in prenesla svoj obstoj tudi v nove razmere pod tujo okupacijo.

jože primožič

v spomin prvim štirim padlim partizanom s cerkljanskega

Vseh tistih borcev in aktivistov OF iz Cerkljanske, ki so darovali svoja življenja v borbi proti fašizmu za svobodo ter lepše in srečnejše življenje, in vseh preživelih borcev in aktivistov OF ter tistih, ki so nesebično podpirali NOB, se pogosto spominjam. Še posebno pa se mnogokrat spominjam tistih prvih štirih partizanov, ki so v mrzlem zimskem jutru 24. decembra 1942. leta darovali svoja življenja v RODNAH pri Orehku v neenaki borbi s fašisti iz postojanke v Jesenici in z italijanskimi vojaki iz postojanke na Bukovem.

Svoje današnje pripovedovanje sem namenil prav tistim štirim partizanom. Naj povem najprej, kateri štirje so to bili:

1. ČELIK PETER = Zajčev z Reke, partizan od poletja 1941 v Sloveniji. Na Primorsko je prišel s prvo skupino partizanov, ki jih je pripeljal ob koncu avgusta 1941 tovariš Dolgan Ervin = Janez.

2. ERŽEN VALENTIN = Osvetnik = Ravnanivsk iz Nemic pri Orehku, partizan od začetka novembra 1942.

3. JERAM BOGDAN = Roman iz Krtečn pri Bukovem, partizan od začetka novembra 1942.

4. PAJNTAR GABRIJEL Slavko = Pahajačev iz Orehka, partizan je bil verjetno že od meseca septembra 1942. leta.

Da bi dobili jasnejšo podobo in predstavo o junaški smrti teh štirih tovarišev, moram najprej omeniti akcijo partizanov in aktivistov OF pri Zajcu na Reki 23. decembra-1942. leta. Prav tako moram omeniti razvoj OF in partizanstva v Orehovški grapi. Tovariša Abram Rafael = Stanko, prvi aktivist OF iz Orehka, in Lapanje Peter = Abram sta že meseca julija 1942 preskrbela hrano trem partizanom, ki so se pred nemškimi preganjanjem nekje na obronkih Selške doline umaknili na italijansko stran in prišli v bližino Orehka. Tem trem partizanom sta dala tudi podatke o fašistični postojanki v Jesenici, karabinjerski v Zakrižu in o vojaških postojankah na Želinu in v Gorjah, da ne bi ti partizani zaradi nepoznavanja krajev prišli Italijanom v roke.

Tovariš Brovč Andrej = Janko Baški = Podbregarsk iz Spodnjega Bukovega = nosilec spomenice 1941, se je prvič oglasil pri Lapanju Petru = Abramcu v Orehovški grapi v drugi polovici meseca septembra 1942 in pri njemu postavil javko št. 4. Od takrat naprej je bila Abramova hiša in vsa družina prava partizanska postaja. Tu so dobili zvezo tisti, ki so prihajali iz partizanskih enot v patrolje in tisti, ki so odhajali v partizane. Tu smo se sestajali tudi aktivisti = ilegalci iz Baškega in Cerkljanske. Čeravno po Orehovški grapi niso hodile ne fašistične ne

karabinjerske in ne vojaške patrulje, smo prihajali k hiši in odhajali samo ponoči. Skrbeli smo, da ne bi tega za nas tako dragocenega kraja kompromitirali. Tako so v bližino te hiše prišli dne 21. decembra 1942. leta poleg prej navedenih štirih partizanov še tovariš komandir voda Taras in Peternej Gabrijel Jelko = Črnčev iz Planine. Imeli so nalogo zbrati podatke o številu in oborožitvi sovražnikov v postojankah na Cerkljanskem, o času patruljiranja, o številčnem stanju v patruljah, o oborožitvi patrulj, o lokaciji postojank, o krajih, ki bi bili najprimernejši za postavljanje partizanskih zased, za napad na posamezne patrulje itd.

Ko sem prišel še isti večer k Abramcu, sem se takoj sestel s temi partizani. Komandir tega samostojnega voda je bil tovariš Taras, vodnik pa tovariš Čelik Peter. Kolikor sem vedel podatkov, ki so jih želeli dobiti, sem jim jih povedal. Potem pa sem jim povedal še, da so Italijani pred nekaj dnevi aretirali in odpeljali v zapore svojce vseh, ki smo bili do takrat v partizanih ali v ilegali. Povedal sem jim tudi, da so za vse izpraznjene hiše in vso imovino Italijani imenovali oskrbnike fašiste. Ko je tovariš Čelik Peter to slišal, je rekel, da kar je na njegovem domu, ne smejo Italijani ničesar dobiti. S tem se je strinjal tudi komandir voda tovariš Taras. Partizanov je bilo le šest, torej premalo, da bi odpeljali tri glave goveje živine, odnesli prašiča, žito ter druga živila, obleko, obutev, posteljnino in drugo. Zato sem jim rekel, da imamo v vaseh Orehek, Ravne in Zakriž dovolj zaupnih članov OF, ki bi za to akcijo prišli v pomoč. Dogovorili smo se za kakih deset ali dvanajst mož in fantov, ki bi ponoči 23. decembra 1942 do desete ure zvečer prišli k Podrodnkarju. Še isto noč sem se vrnil v Dolenje Ravne k tovarišu Obidu Pavletu, kjer je bil tudi tovariš Štucin Jaka = Cvetko. Tovarišu Cvetku sem povedal za svoj razgovor in dogovor s partizani. S tem se je tudi on v celoti strinjal. Aktiviste OF v Ravnah, v Zakrižu in v Orehku smo zadolžili, da so zbrali potrebno število zaupnih članov OF. To so bili tovariši:

Iz Zakriža: Božič Ciril = Podrobarsk, Hadalin Izidor = Hadalinov, Prezelj Peter = Pstinarjev in Ortar Ciril = Blajev.

Iz Ravni: Prezelj Andrej = Mežnarjev, Čelik Franc, Stanko in Peter, vsi trije Obidovi, Bevk Ciril = Lukačev, Sedej Alojz = Sredarsk, Škvarča Franc = Žvanov in Prezelj Viktor, sin Navoškega Lojzeta.

Iz Orehka: Abram Rafael = Stanko, Štucin Rafael = Mlinarjev, Lapanja Peter = Abram in Velikonja Lojze = Podrodnsk.

Vsi navedeni tovariši, vseh šest partizanov, poleg njih pa še Štucin Jaka = Cvetko, dva kurirja, ki sta čakala tovariša Cvetka pri Abramcu in jaz smo se 23. decembra 1942 ob določeni uri zbrali pri tovarišu Antonu Velikonji = Podrodnkarju. Tovariši iz Zakriža, Ravni in Orehka so odhajali od doma, ko je bila že noč in nihče razen njih ni vedel, kam gredo. Cilj je bil vsem pri Podrodnkarju. Ko smo bili vsi zbrani, je celo kolono vodil na Reko do Zajca vodič tovariš Velikonja Lojze = Podrodnsk, ki je od vseh najbolje poznal tudi najbolj skrite stezice. Pri Zajcu na Reki smo se partizani in jaz poslovili od tovariša Štucina Jaka = Cvetka, ki je z dvema kurirjema odpotoval na pokrajinsko partijsko konferenco, ki je bila naslednji dan v Žefovem seniku blizu Kanalskega Loma.

Pri Zajcu smo nato začeli polniti vreče z žitom, nakladati v nahrbtnike raznovrstno blago. Nekaj partizanov je zgrabilo prašiča tako, da ni dal od sebe niti glasu, ko ga je Abram zaklal. On je bil vešč takega dela in ga je tudi hitro razkosal na dele, ki so bili primerno težki za posamezne nosače. Vse, kar smo nosili, smo odnesli v opuščene italijanske kaverne vrh Roden. Še ko smo bili pri Zajcu, še bolj pa, ko smo odhajali, so po vasi na Reki lajali vsi psi, kolikor jih je bilo. To lajanje bi lahko opozorilo izdajalca, ki je bil mogoče kje v bližini in se približeval domačiji, katere oskrbnik je bil. Tri glave goveje živine so vodili partizani po kolovozu mimo Vrtačarja in Podrodnkarja ter naprej v smrekov in borov gozdiček v Rodne. Živina je ponoči težko hodila, se utrujala, spotikala ob kamenje in tu pa tam katera rahlo zamukala. Bila je noč in tudi za živino

je bil to nenavaden sprehod. Ko so že vsi, ki so nosili in tisti, ki so gonili živino, odšli, smo se s tovarišem Tarasom in Zajčevim Petrom še nekaj časa ustavili pri Podrodnkarju, se pogovarjali in delali načrte za bodoče. Po drugi uri po polnoči smo se razšli. Taras in Zajčev Peter za tistimi, ki so odpeljali naprej živino, jaz pa v Ravne do Obida Pavleta. Med Rodnami in vasjo Dolenje Ravne ni velike zračne razdalje. Zato me je že takoj po sedmi uri zjutraj prebudilo streljanje v skrivališču, kjer sem spal. Poslušal sem, iz katere smeri se sliši pokanje. Ko sem ugotovil, da se sliši iz smeri, kjer sem vedel, da so se ustavili partizani, so me obšle zle slutnje. Obida Pavleta, ki je bil že starejši mož, sem naprosil, da je šel poizvedovat, kaj se je zgodilo. Po nekaj urah se je vrnil in povedal, da so Italijani napadli partizane v Rodnah.

Ko sem bil nekaj dni po tistem zopet pri Lapanju Petru = Abramcu, mi je njegova žena Lapanja Francka povedala, da je ponoči ležala na peči in bedela, ter čakala, da se vrne njen mož. Zaradi zatemnitve in policijske ure, ki je veljala tudi za podeželje, je imela močno zagrnjena vsa okna, da bi se, če bi prižgala luč, ne videlo nikamor. Povedala je tudi, da je slišala ponoči po polnoči nekoga iti po kolovozu pod hišo iz smeri Reka proti Orehku. To se je pa ravno ujemale s časom, ko so partizani mimo Vrtačerja in Podrodnkarja gonili tiste tri goveda.

Vode v potoku Jesenica, ki teče po Orehovski grapi, skoraj ni bilo. Zato ni bilo nobenega šumenja, še toliko manj, ker je bila noč. Kolovoz ob potoku in kolovoz mimo Vrtačerja in Podrodnkarja pa sta si toliko blizu, da se je ropotanje iz gornjega slišalo na spodnji kolovoz. Razumljivo, da je vse to dogajanje zaradi teh okoliščin poslušal na spodnjem kolovozu izdajalec Čufar Franc, ki je nato šel vse, kar je slišal, javiti v fašistično postojanko v Jesenico. Izdajalcu, ki je bil sam fašist, je bilo v postojanko lahko priti, saj je gotovo vedel za spoznavno znamenje. Ta človek je bil že prej od italijanskih oblasti imenovan za kontrolorja mlinov. Službo je za svoje gospodarje opravljal zelo vestno, tako da mlinarji, ki so bili pod njegovo kontrolo, res niso upali mleti žita za partizane. Zato so kmetje, ki so podpirali partizane, davali sami v mlin žito in partizanom davali moko. Tako ta mlinski kontrolor = fašist = izdajalec ni mogel zalotiti in javiti nobenega mlinarja.

Fašisti iz postojanke v Jesenici in vojniki iz postojanke na Bukovem so zaradi izdajstva Čufarja Franca imeli lahko nalogo. Tako so že ponoči obkolili kraj, kjer naj bi po izdajalčevem poročilu bili partizani. Ko se je začelo daniti, so bili partizani že popolnoma obkoljeni, tako da so fašisti lahko z dnevom začeli z napadom. Delo so njim in vojakom olajšali še policijski psi, ki so partizane zasledovali in zasledili.

V napadu na šest partizanov je sodelovalo preko dvesto fašistov in vojakov, kar pomeni okrog 35 na enega partizana. Partizani so borbo sprejeli in se borili na življenje in smrt. Več ali manj jim je bilo jasno, kot mi je večkrat potem pripovedoval tovariš Peternelj Gabrijel = Jelko, da iz gozdička ne bodo več prišli živi. V mislih so se že vsi poslavljali od življenja in svojih dragih. Na njih so leteli strelji iz pušk in strojnic iz vseh strani. Tovariš Jeram Bogdan = Roman in tovariš Pajntar Gabrijel = Slavko sta se takoj zgrudila smrtno zadeta. Tovariš Čelik Peter je bil smrtno ranjen, imel pa je še toliko moči, da se je zavlekel v bližnje gosto grmovje, kjer je izkrmavel. Skril se je bil tako, da ga Italijani niso našli. Naslednje dni so ga našli domačini iz Orehka in ga pokopali na pokopališču v Orehku.

Tovariš Eržen Valentin = Osvetnik je bil takoj ob sovražnikovem napadu na smreki in je od tu streljal na napadalce. Tako jim je vsaj za nekaj časa onemogočil še tesneje skleniti obroč okrog šestih partizanov. Usoden za partizane je bil jutranji sovražnikov napad. Partizani niso mogli niti misliti na celodnevno borbo, ker niso imeli zadostne zaloge streliva. Tovariš Osvetnik je bil že tudi ranjen in se je moral umakniti s smreke. Še hudo ranjenega so se fašisti bali in so se mu le počasi približevali. Za tem je fašist pognal naprej velikega policijskega psa, sam pa se je Osvetniku približeval s strojnico. Na vsak način ga je hotel ujeti živega. Tovariš Osvetnik je že čutil, kako mu pešajo moči. Z zadnjimi silami se je še pognal proti fašistu, zagrabil fašistov mi-

traljez in vrgele bombo tako, da sta en fašist in en vojak obležala na tleh. Tovarš ERŽEN VALENTIN = OSVETNIK pa je pod naslednjimi strelji fašistov in vojakov obležal mrtev na fašistovi strojnici. . . Tako je tovariš Eržen Valentin s partizanskim imenom Osvetnik ali pravilno slovensko »maševalc«
maševal svojega očeta, ki so mu ga nekaj let prej ustrelili fašisti.

Medtem je bil ranjen v nogo še komandir voda tovariš Taras. Nepoškodovan je ostal samo še tovariš Peternelj Gabrijel = Jelko. Ta je tedaj spoznal, da je vsak nadaljnji odpor proti fašistom in italijanskim vojakom nesmiseln. Odločil se je za tvegano, a istočasno zelo drzno dejanje. Za vsako ceno je hotel rešiti ranjenega komandirja voda tovariša Tarasa. Med besnim streljanjem napadalcev ga je zadel na hrbet, tovariš Taras se ga je oprijel čez rameni. Tako otovorjen se je tovariš Jelko s pripravljeno puško na strel prebijal iz obroča. Ko je prinesel tovariša Tarasa proti vrhu hriba, so se iz oči v oči pogledali z italijanskim vojakom, ki je držal v roki puško, pripravljeno na strel. Večkrat po tistem mi je tovariš Jelko zelo zavzeto in nazorno pripovedoval, da si ne bo nikoli na jasnem, zakaj tisti italijanski vojak takrat ni streljal. Bile so tri možnosti: prvič, ali je bil vojak ob pogledu na dva partizana tako presenečen in se je toliko ustrašil, da ni mogel sprožiti niti sprožilca na puški, drugič, ali mu puška ni delala in tretjič, ali vojak mogoče namenoma ni hotel streljati na partizane.

Tovariš Jelko je tako lahko nadaljeval pot z ranjenim komandirjem Tarasom na hrbtu proti zaselju Laharn. Ko sta prišla na varno, sta se ustavila in začela ogledovati, če je razen rane na Tarasovi nogi kje še kaka druga rana. Šele takrat je tovariš Jelko ugotovil, da mu je krogla posnela usnje po vsej dolžini enega čevlja. Tovarš Taras pa je v nahrbtniku v zviti odeji našel tri krogle. Če ne bi bil imel nahrbtnika in v njem zvite odeje, bi bile lahko vse tri krogle smrtno. Tako je 17 letni partizan tovariš PETERNELJ GABRIJEL = JELKO reševal in rešil komandirja voda tovariša TARASA.

Tovariš Taras se je nekaj dni zdravil v Laharnu pri Žibrnkarju. Potem so ga odnesli na zdravljenje k tovarišu Hvalu Francu = Malnarju v Spodnje Bukovo, kjer so imeli za take primere napravljeno skrivališče = bunker. Tja je od časa do časa prihajal iz drugega bataljona Soškega odreda tudi medicinec tovariš ELIS DRAGO = Strela.

Tovariš Jelko pa se je napotil takoj po tem v štab II. bataljona Soškega odreda v Prode nad Knežo v Baški grapi, kjer je povedal, kaj se je zgodilo v Rodnah.

Štab II. bataljona Soškega odreda je dne 29. decembra 1942. leta o borbi v Rodnah pri Bukovem poročal štabu Soškega odreda naslednje: Dne 24. 12 tega leta zjutraj je bila napadena patrolja 6 tovarišev iz samostojnega voda IV. čete. Napadeni so bili v bližini Bukovega. Bili so izdani in napadeni z vseh strani. V brezupnem položaju so sprejeli borbo ter so v borbi padli: vodnik tovariš Peter, partizani Osvetnik, Roman in Slavko. Komandir voda tov. Taras se je ranjen umaknil s tov. Jelkom, ki ga ranjenega ni zapustil. V borbi je pokazal neprimerno hrabrost in vdanost naši stvari tov. Osvetnik, ki je, čeprav že težko ranjen, vztrajal v borbi naprej ter pobil 1 fašista in 1 vojaka in zaplenil strojnico. Šele ponovno smrtno ranjen je klonil.

Veliko hrabrosti so pokazali tudi ostali tov. ter zaslužili vso pohvalo.

Fašisti in vojaki so po končani borbi preiskali ves gozdiček in našli samo tri mrtve partizane: tovariša ERŽENA VALENTINA = OSVETNIKA; tovariša JERAMA BOGDANA = ROMANA in tovariša PAJNTARJA GABRIJELA = SLAVKA.

Kar po tleh so jih privlekli v dolino v bližino Mlinarjeve hiše. Njihova trupla so potem zmetali kot drva na kmečki voz = lojternik, in jih odpeljali na Reko, kjer so se bahali in trupla padlih partizanov zasmehovali.

Iz Reke so jih odpeljali na pokopališče v Cerkno, kjer so jih zmetali z voza kot drva. Na pokopališču so jih pustili ležati nepokopane še cel božični dan 25. decembra 1942. leta. Italijanski fašisti in kveturini iz Cerkna po so jih hodili ogledovat, prevračat in brcat. Tovarš Pajntar

Gabrijel je imel že pred vojno pokvarjeno in krajšo nogo. Ker je imel pokvarjeno in krajšo nogo tudi tovariš Štucin Jaka = Cvetko = prvi organizator OF in NOB v Cerknem in na Cerkljanskem, so se fašisti in kvesturini že veselili, da je med padlimi tovariši Štucin Jaka = Cvetko. Želja fašistov je bila vsekakor ta, da bi bil res on, zato so trupla toliko obračali, premetavali in brcali. Vendar so na svoje veliko razočaranje lahko le ugotovili, da Štucina Jaka ni med mrtvimi.

Vsi poštene ljudje v Cerknem in po vaseh na Cerkljanskem so se takrat zgražali nad nečloveškim ravnanjem fašistov in kvesturinov nad padlimi partizani. Vsak pošten rodoljub je ob teh mrtvih partizanih lahko spoznal = če je ni poznal že prej = italijansko fašistično kulturo.

Da ne bi grob prvih treh padlih partizanov, pokopanih na pokopališču v Cerknem, ostal prazen, neopazen in zapuščen, je rajonski odbor OF za Cerkljansko naročil aktivistom OF v Cerknem, naj poskrbijo, da bo na grobu sveže = rdeče cvetje. Čeprav je bila zima, se nam je zdelo potrebno, da tako izkažemo spoštovanje in zahvalo padlim partizanom. Tovarišica Lida Štravs je šla v Gorico in, skrite v kovčku, pripeljala 40 velikih rdečih nageljnov. Šopek nageljnov sta v noči od 5. na 6. januar 1943 odnesla na grob partizanov tovarišica Fani Lazar = Nataša in tovariš Vide Štravs.

Če pomislimo, da je bilo takrat v Cerknem italijanskih vojakov in oficirjev, kvesturinov, fašistov, karabinerjev in financarjev najmanj dvakrat toliko kot civilnega prebivalstva in če vemo, da je bila takrat v veljavi policijska ura od zore do mraka, potem si lahko zamislimo, kako so tovarišica Lida, tovarišica Nataša in tovariš Vide morali biti previdni, premišljeni in korajžni, da so izpolnili to nalogo. Tako je organizacija OF v Cerknem počastila spomin prvih padlih partizanov.

Ko so fašisti in kvesturini 6. januarja 1943 opazili sveže cvetje na grobu, so besneli nad tako predrznostjo. Poizvedovali in vohali so vsepovsod, kjer so se ljudje pogovarjali, zasledovali ljudi po gostilnah itd., a ves njihov trud je bil zaman. Za to so vedeli samo omenjeni in jaz. Nikoli, kljub vsemu trudu, fašisti niso izvedeli, kdo je prinesel nagelje v Cerčno in kdo jih je dal na grob.

Tudi Lapanja Angela = Abramova v Orehku je prinesla šopek nageljnov za Čelika Petra. Ta šopek je odnesla na grob tovariša Petra partizanska patrolja IV. čete. Partizan = tovariš Mlakar Lojze = Zmaj, ki je bil v patrolji, pa je na grobu, v snegu, s puško napravil obris puške, ki se je v zmrznjenem snegu še dolgo videl. Poleg obrisa je z velikimi črkami v sneg napisal: Peter, Tvoja smrt bo maščevana!!!

Izdajalec Čufar Franc se je po storjenem zločinu izmaknil roki pravice slovenskega naroda. Njegovi gospodarji so ga zaščitili tako, da so ga nekam poslali. Po kapitulaciji Italije, ko je že več ali manj mislil, da so njegovi zločini in umazana dejanja pozabljena, je padel v roke partizanski oblasti, ki je za njegova dejanja dobro vedela, in prejel zanje pred partizanskim vojaškim sodiščem zasluzeno kazen.

Tovariš Pagon Andrej = Ogarev mi je decembra meseca 1962 povedal, da mu je pred nekaj dnevi o borbi v Rodnah pripovedoval tovariš Jereb Jakob = Karenincov iz Laharna, ki je bil takrat otrok, star 10 let. Imenovani mu je rekel, da so Italijani kasno zvečer 24. decembra 1942 pripeljali na Bukovo štiri mrtve vojake.

Tea nisem ne prej ne kasneje od nikogar slišal. Menim pa, da ni pojasnjeno, kdaj in kam so Italijani odpeljali 3 goveda, ki so jih zaplenili partizanom in vse blago, ki so ga tudi našli in zaplenili v kavernah vrh Roden. Možno je, da so prav to blago prevažali ponoči.

Koliko so imeli napadalci ta dan izgub, oziroma mrtvih, naj raziščejo poklicni zgodovinarji. Če bodo kdaj iz italijanskih zaupnih ali strogo zaupnih dokumentov ugotovili, da sta bila mrtva tista dva, ki sta obležala, ko je tovariš Osvetnik tik pred svojo smrtjo vrgel bombo in če bodo ugotovili, da so poleg tistih dveh imeli iz vojaške postojanke Bukovo mrtve še štiri vojake, potem bo borbenost prvih štirih padlih partizanov ter tovarišev Tarasa in Jelka še mnogo več dobila na svojem pomenu.

Če vemo, da so bili partizani izdani in zjutraj ob zori že popolnoma obkoljeni in iznenadeni in če so kljub tem okoliščinam imeli napadalci toliko izgub, potem je res, da je prav vseh šest partizanov pokazalo brezprimerno junaštvo!

To lahko sklepamo tudi iz dejstva, da napadalci kljub vsem prizadevanjem niso uspeli nobenega partizana — živega ujeti.

Na kraju z imenom Nemci, tam, kjer so padli prvi štirje partizani s Cerkljanskega, stoji lep spomenik. Na plošči iz rdečkastega hotaveljskega marmorja so vklesana imena vseh štirih padlih partizanov.

Spomenik je obrnjen tako, da napis na njem gleda proti vrhu Kojce in Porezna.

Vsi štirje padli tovariši so tako radi obiskovali tiste višinske lepote in gledali po velikem delu Primorske in Slovenije!

Kaj takega kot ti štirje tovariši so bili prav res sposobni samo tisti, ki so šli v partizane, prijeli za orožje in se uprli okupatorju takrat, ko so Hitlerjeve nacistične in Musolinijeve fašistične divizije stale pred Moskvo, Leningradom in Stalingradom; to je takrat, ko je ves Hitlerjev in Musolinijev propagandni stroj kričal vsak dan posebej v svet, kdaj bo padla Moskva in bo poražena prva država socializma = Sovjetska zveza.

viktor petkovšek
po sledovih
prvih botanikov
v idriji in okolici

(ob dvestoletnici scopolijeve knjige)

»Botanično spoznavanje Kranjske izhaja iz Idrije, beremo v zgodovini botanike na Kranjskem (Voss 1884), naše botanične Atene imenuje Idrijo P. Grošelj (1939).« — Tako začenja svojo razpravo »Idrija — klasična tla prirodoznanstva na Slovenskem« (Proteus 1953, str. 63) naša znana biologinja prof. Malči Seliškar. Oba gornja citata in naslov svojega prispevka je dobro utemeljila s številnimi imeni domačih in tujih bioloških avtorjev in amaterjev iz daljnje in bližnje preteklosti, ki so bili kakorkoli tesno povezani z Idrijo, bodisi da so bili tu rojeni ali da so dalj časa živeli v kraju ali pa so jih privabile na obisk naravne zanimivosti idrijske okolice. Dolga je vrsta teh znamenitih osebnosti, ki jih omenjamo po kronološkem vrstnem redu: Joannes Antonius Scopoli, Baltazar Hacquet, Frane Hladnik, Ernest Freyer, Karel Dežman, Julij Glowacki, Kajetan Stranetzky, Stanislav Bevk, David H. Hoppe in saški kralj Friderik Avgust II.

Med prvimi naravoslovci, ki so bili z Idrijo poklicno povezani, pa je bil Pietro Andrea Mattioli (latinizirano P. A. Matthiolus, sl. 1). Rojen je bil leta 1500 v Sieni (Toskana) in v Padovi dokončal medicinske študije 1523, ko je začel z zdravniško prakso v domačem mestu. Zaradi političnih nemirov ga je kmalu zapustil in se podal v Rim. Od tu so ga vojni dogodki pregnali leta 1527 na podeželje v Valle Anania v okolici Tridenta na južnem Tirolskem, kjer je odmaknjen ob vznožju gora preživel 14 let. Prosti čas, ki mu ga je nudila zdravniška služba, je porabil za zbiranje in študij zdravilnih rastlin ter za destilacijo zdravil.

Leta 1541 je P. A. Mattioli prišel v Gorico, kjer je živel in deloval kot zdravnik do leta 1553, ko ga je cesar Ferdinand I. odpoklical v Prago za telesnega zdravnika svojega sina. Umrli je za kugo v Tridentu (1577). V Gorici je Mattioli napisal svoje največje in strokovno najvažnejše delo, komentarje k Dioskoridovim spisom o zdravilih (1544). Prvih pet italijanskih in prva latinska izdaja (1554) komentarjev je izšla še za časa njegovega bi-

vanja v Gorici. To delo »De materia medica«, ki ga je postopno izpopolnjeval in razširjal, mu je prineslo veliko slave in je doživelo skupno nad 60 izdaj in ponatisov v raznih jezikih. Skoraj vse izdaje je dal avtor bogato ilustrirati in število ilustracij povečeval in izboljševal od izdaje do izdaje, tako da jih pri nekaterih naštejemo preko 1000. Med njimi je nad 9/10 rastlinskih podob, ostanek pa pripada živalskim vrstam in zdravilom rudninskega izvora.

Naslov, ki ga je Mattioli dal svojemu življenjskemu delu, označuje le majhen del njegove vsebine. Razen botanične in medicinske razlage, analize, pa tudi kritike Dioskorida ter drugih antičnih in sodobnih renesančnih avtorjev, nam nudi delo skoraj celotni pregled tedanjega stanja botanične, medicinske in posebno še farmakološke zna-

nosti. V primeri z Dioskoridom je izredno pomnožil število obravnavanih rastlinskih vrst, deloma iz antičnih in renesančnih virov, v veliki meri pa iz lastnih bogatih dolgoletnih spoznanj, ko je med svojim bivanjem na južnem Tirolskem in v Gorici botaniziral, nabiral rastline, živali in rudnine, jih determiniral in primerjal s tistimi, ki so jih opisali antični avtorji. Med njegovimi originalnimi izsledki so za nas posebno dragoceni podatki o razširjenosti nekaterih avtohtonih vrst iz naše flore (sl. 3 in 4), kulturnih rastlin in pripombe o njihovi praktični uporabi v medicini in folklori.

Pri posameznih prirodninah P. A. Mattioli često omenja naše kraje, dele pokrajin, gore in reke kot nahajališča, kjer je nabiral ali od koder je dobival od znancev in prijateljev posamezne vrste, ki jih opisuje v svojih komentarjih. Prav iz njegovih pripomb pri nekaterih prirodninah lahko marsikaj sklepamo, česar nam njegovi biografi niso ohranili iz

časov Mattiolijevega življenja in službovanja v Gorici. Tako je v nekatere kraje posebno pogosto zahajal, pa bodi da je to terjala od njega poklicna zdravniška dolžnost v skrbi za zdravje zaupanih mu ljudi ali pa ga je tja zanesla znanstvena raziskovalska gorečnost, da je preverjal in iskal vrste Dioskoridovih zdravilnih sredstev, odkrival nove ali pa k znanim nahajališčem prirodnin dodajal nova imena krajev, ki jih antični avtorji še niso poznali.

Med bolj oddaljenimi kraji, ki jih je često obiskoval, omenja P. A. Mattioli že v prvi italijanski izdaji svojih komentarjev (1544) idrijski rudnik, kjer so leta 1490, torej komaj 50 let pred njegovim prihodom v Gorico, odkrili bogata ležišča živega srebra. To je obenem eden izmed prvih znanih opisov tega rudnika (299), ki je dragocen tudi zaradi tega, ker ga je napisal eden najbolj slavnih zdravnikov in naravoslovcev tedanje dobe.

Idrija je bila, podobno kot Gorica, do 1520 pod benečansko oblastjo. Ostala je del Goriške do leta 1783, ko se je združila s Kranjsko (A. Melik, 1929). Cestno zvezo s svetom je dobila šele leta 1760 preko vasi

Dole z Vrhniko (I. Vrišer in M. Verbič, 1960). Pred tem so rudo izvažali preko Žirov v Poljansko dolino in v Škofjo Loko, letno okoli 500 ton (A. Melik, l. c.).

Iz teh in drugih zgodovinskih virov lahko z gotovostjo sklepamo, da idrijski rudarji niso imeli svojega zdravnika vse do leta 1754, ko je telesni zdravnik avstrijske cesarice Marije Terezije G. Swieten dodelil novo ustanovljeno mesto fizika v Idriji zdravniku in botaniku J. A. Scopoliju (W. Voss, 1884, str. 9).

Zato lahko razumemo, čemu je Mattioli pogosto obiskoval Idrijo in jo tako dobro poznal. Njegovi številni obiski idrijskih rudarjev so bili verjetno več ali manj obvezen del njegove zdravniške službe, ker v teh časih Idrija še ni imela svojega zdravnika.

Iz obširnega teksta, kjer v delu »De materia medica« podrobno opisuje idrijski rudnik in način pridobivanja živega srebra ored več kot 400 leti, občutimo, da nam govori zdravnik, ki je že tedaj opozarjal na nevezdržne razmere, v katerih so morali rudarji kopati rudo. Opisal je že tri bolezenske simptome, ki so se pri delavcih pojavili (gingivitis, izpadanje zob, tremor) in zaključil z besedami: »Redki so rudarji in delavci, ki kopljejo in predelujejo živosrebrno rudo, pa če so tudi najmočnejše telesne konstitucije, da bi vzdržali pri tem delu nepoškodovani do četrtega leta. Od škodljivega izhlapevanja kovine se jim kmalu (živčno) tresejo vsi deli telesa.« (Vsi citati in vse slike so povzeti po izdaji iz leta 1569, stran 846—850.)

Razumljivo je, da vzbuja to mesto posebno pozornost zdravnikov, ki proučujejo zgodovino medicine v naših krajih. L. Glesinger (1951) mu je posvetil posebno razpravo, na to mesto pa se sklicuje tudi E. Lesky (1956, str. 9), ko pravi: »Cesarski zdravnik P. A. Mattioli je pisal v 16. stoletju, kako je videl idrijske rudarje, da so si tiščali usta in nos pred hlapi živega srebra.«

Iz raznih okolnosti, predvsem pa iz vsebine citatov, ki jih bomo vsaj deloma navedli, sklepamo, da Mattioli ni potoval v Idrijo po dolinah ob Soči in Idriji, temveč kakor sam

pravi: preko »gozdnatih gora«, kjer je odkril in nabiral širokolistno lobodiko (*Ruscus hypoglossum*, sl. 2).(1)

Na dveh zaporednih straneh (na str.847 in 848) omenja naš avtor razdaljo med Gorico in Idrijo v stavkih, ki nam zvenita nekam mladostno in podjetno za njegovo tedanjo starost: »... v Idrijski gori, ki je samo dan potovanja (40000 korakov) proti kranjski meji oddaljena od Gorice.«(2) Bil je očitno dobro utrjen, ker mu kljub temu, da mu je peti križ že na polovico zlezel na pleča, ni bilo težko ves dan jezditi ali potovati z vozom po kamenitih poteh in preko strmih gora, da je prispel v Idrijo.

Kakor smo že omenili, moramo po razdalji med Gorico in Idrijo, ki jo Mattioli sam navaja (40000 korakov), sklepati, da je prihajal v Idrijo po nekdanji rimski vojaški cesti mimo Ajdovščine (Castr) in preko Cola. Večkrat je obiskal tudi Hrušico (Ad Pirum), ki jo trikrat omenja, čeprav nikoli s tem imenom. Pri telohu pravi: »Vse vrste telohov cveto marca in aprila na enem in

istem nahajališču v ogromnem gozdu, ki morajo skozenj tisti, ki potujejo iz Gorice v Ljubljano, glavno mesto Kranjske. Tu smo jih tudi mi češče nabirali.« (= *Elleborum*, str. 755).(3) V velikanskem gozdu, kjer se je avtor češče mudil, in ki mu je bil tako všeč, da ga je še dvakrat omenil in odlikoval s superlativi razsežnosti, spoznamo današnjo Hrušico. V tem gozdu ob poti iz Gorice v Ljubljano je našel in nabiral še dve zanimivi vrsti praprotnic in sicer sladko koreninico (*Polypodium vulgare* = *Filicula*, str. 794) ter pozidno rutico (*Asplenium ruta muraria* = *Paronychia*, str. 661), ki je tu v velikanski množini »večno zelenela na ogromnih skalah, ne meneč se za zimski mraz.«

Po Mattiolijevem odhodu iz Gorice (1553) se ime Idrije 200 let ne pojavi v biološki literaturi. Šele sredi 18. stoletja, v dobi velikega napredka in razcvita naravoslovnih ved, ki so jih gojile razne akademije in učene družbe kot npr. v Ljubljani »*Academia operosorum*» (1693—1725) in poznejša »Družba za poljedelstvo in koristne umetnosti (1767—1787)«, je prišel za rudniškega zdravnika v Idrijo Joannes Antonius Scopoli, ki je bil razgledan tudi v drugih panogah naravoslovja. Našega rodu ni bil, pač pa je bil 15 let tesno povezan z našimi ljudmi in z našo zemljo, ki jo je vzljubil in tedanjemu kulturnemu svetu odkrival bogate zaklade njene narave.

Scopoli se je rodil leta 1723 v mestecu Cavalese na južnem Tirolskem. Šolo je obiskoval najprej v rojstnem kraju, nato gimnazijo v Tridentu in v Hallu blizu Innsbrucka, medicinske študije pa je dovršil na univerzi v Innsbrucku. Že kot dijaka ga je bilo prevzelo zanimanje za narodo, da je ves svoj prosti čas, pozneje tudi kot zdravnik v Tridentu in v Benetkah, izrabljal za raziskovanje rastlinstva. Na Dunaju je pri slavnem osebnem zdravniku cesarice Marije Terezije Gerhardu van Swietenju l. 1753 opravil praktični izpit iz medicine.

Naslednje leto pa je dobil službo v Idriji. V samotnem trgu ni imel sreče. Kot bi se vse zarotilo, da ugonobi telo in duha tega genija,

so ga druga za drugo obiskovale težke nesreče. Sploh so bile tedanje razmere v tem rudarskem kraju za Scopolija, moža širokega obzorja in znanja, kaj malo ugodne. Kot edini uradni zdravnik je moral težavno službo opravljati brezplačno za okoli 2000 rudarjev, kot odškodnino so mu priznali pravico za monopol vinske trgovine v Idriji. V skrajni sili je zaprosil pomoči in tedaj mu je cesarica Marija Terezija naklonila letno podporo 400 gl., za kar pa je moral rudniškim gojencem predavati mineralogijo. Dvakrat je imel ogenj v hiši, umrli so mu žena in otroci, tako da je ostal povsem osamljen. Službovanje mu je grenil nenaklonjen predstojnik in torej tudi v izvrševanju svojega poklica ni našel potrebne utehe in zadovoljstva.

V predgovorih k številnim svojim delom Scopoli toži nad razmerami v Idriji in nad težavami, s katerimi se je boril na potovanjih. Prvo izdajo flore je posvetil po tedanji navadi cesarici Mariji Tereziji. Med drugim je tu napisal: »Ko sem prišel (l. 1753) v Idrijo, da bi zdravil Idričjane, se nisem branil nobenih naporov, da bi opravljal službo v redu in da bi vztrajno raziskoval tajne kranjske dežele.« In zopet malo dalje: »Nisem se bal ne vročine ali utrujenosti, ne viharjev in ne hudih neviht, niti ne z mahovjem poraslih duplin ali umazanih pastirskih koč. Bil sem večkrat v smrtni nevarnosti, ko sem plezal po divjem skalovju in pazljivo raziskoval pri rastlinah njihova svojstva, zgradbo, obliko in razlike med njimi.«

Že prvo srečanje z Idrijo mu je vzbudilo zle slutnje, ki so se pozneje druga za drugo uresničevale. V predgovoru svoje knjige »Entomologia Carniolica« (1763) je zapisal: »Od nežne mladosti sem ljubil proučevanje prirode; prehodil sem premnogo gora... Rastline, živali in rudnine Kranjske sem prvi raziskoval; toda z drugimi opravki prisiljen, si kruha iskati, in brez luči katerekoli podpore, v temi se opotekajoč, sem se češče spotaknil, ne radi šibkosti volje, temveč radi pomanjkanja zaščite. Zlasti pa me je nedolžna sla s čudovito močjo vlekla k rastlinam, radi

katerih sem v teh letih tudi entomologije marljiveje gojil; saj klije komaj kak list, ki ga ne bi razjedla kaka ličinka... Na ekranu Narave je vse v medsebojni zvezi, tako da nima pravega užitka oni, ki ni vsega od kraja do konca premotril.«

Nesrečnih razmer v Idriji ni mogel pozabiti do konca svojega življenja, saj se jih spominja in podrobno opisuje še pozneje v svoji avtobiografiji z naslovom »Vitae Meae Vices«, ki jo je dodal zadnjemu pomembnejšemu delu »Deliciae Florae et Faunae Insubricae« (1786—1788) in kjer si je prav tako dal duška v sklepnih besedah: »Pomnite vedno, dragi bralci, da se zanimam za prirodne pojave ne toliko iz vneme, kolikor iz duševne potrebe, da si s tem blažim zoprnosti tega prebednega življenja.«...

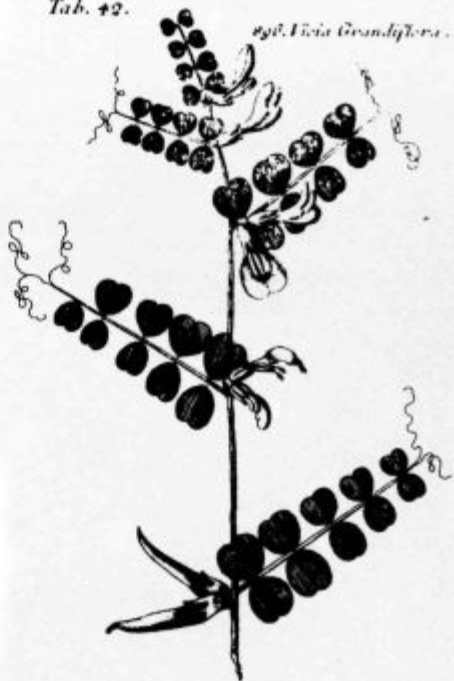
Zato ni čudno, da se je rad umaknil v samotne predele proste narave in se povsem posvečal znanosti, posebno proučevanju rastlinstva in žuželk (entomologiji). V najtežjih okoliščinah je preiskal, kakor sam pripoveduje, leta 1755 gorovje in gozdove idrijske okolice, 1756 Ljubljansko polje in barje, 1757 Nanos, 1758 okolico Škofje Loke in Kranja, Storžič in vse pogorje do Kokre, 1759 pokrajino med Kočevjem in Ljubljano, Grintavec, Kočno in Greben, 1760 travnike okoli Planine in Cerkniško jezero z okolico; 1761 ponovno Nanos, hribovje okoli Senožeč, sosednji Kras in okolico Trsta; 1762 Gorenjsko in bohinjske gore; 1764 je preiskal okolico Gorice, Devina in bližnjo morsko obalo.

Julijske planine so ga izvabile na svoje višine leta 1762, morda že leto prej. Žal se niso ohranili njegovi zapiski, zato nam podrobnosti s te ekspedicije niso znane. Le sem in tja se nam odkrivajo sledovi Scopolijevih stopinj po naših planinah in sicer iz redkih pripomb pri posameznih rastlinah. S Triglavskega pogorja omenja okrog 50 rastlin, med temi ima pri osemnajstih zabeležena imena bohinjskih gora in krajev, kjer jih je nabral. Po teh podatkih in po rastlinah, ki jih omenja, nam je vsaj približno mogoče

sklepati na pot, ki jo je v Julijskih Alpah napravil. Botaniziral je od Bleda proti Nornju, okrog Gorjuš, v Konjščici, na Draškem vrhu, Toscu, na planini pri Jezercu (1727 m), na Preval vrhu, Ogradah, Pod Stogom, na Debelem vrhu in pod Kopicu. Kako visoko je prodrl na južnem pobočju Triglava, ni mogoče točno ugotoviti; po nabranih rastlinah sodeč ni prišel niti v višino današnje Planike (na Ledinah). Negotova je tudi omejitev njegove ekspedicije na zahodu, kjer je nabiral rastline že v bližini današnjega Narodnega parka pri Triglavskih jezerih. Mnoge rastline, ki jih v svoji knjigi »Flora carniolica« navaja, so bile pri nas prvokrat zabeležene, nekatere od njih pa sploh do tedaj še nepoznane botanikom. Rastlinam v alpskem in subalpskem pasu je posvečal mnogo pozornosti in jih omenja nad 200 različnih vrst. Med temi naj omenimo nekaj tistih vrst, ki so bile do tedaj še nepoznane in jih je Scopoli odkril kot nove. Spoznamo jih, ker je še danes pri njihovem

Tab. 42.

Fig. Vicia grandiflora.

761. Pedicularis Acaulis.

127

latinskem nazivu pripisano Scopolijevo ime, npr.: brezstebeni ušivec (*Pedicularis acaulis*, sl. 6), velecvetna grašica (*Vicia grandiflora*, sl. 7), kranjski osat (*Cirsium carniolicum*, sl. 8), timijanovolistna in alpska vrba (*Salix serpyllifolia* et *S. alpina*, sl. 9). Tudi nekatere do Scopolija še neimenovane vrste gliv so dobile svoja imena, npr. karželj (*Amanita caesarea*). S poskusom je dokazal, da rdeča mušnica niti za muhe ni smrtonosna, ker se iz omotice zopet vzbudijo in nadalje žive.

Kljub temu, da je bil odličen taksonom, ni obravnaval Scopoli rastlin samo s suhoparnega znanstvenega stališča. V prvi izdaji ima mnogo pripomb o njihovi zdravilni vrednosti, katerih tudi pozneje popolnoma ne opusti. V tem oziru je značilen primer z

islandskim lišajem (*Cetraria islandica*), ki mu je posvetil več pozornosti. V delu »Annus historico-naturalis« (II. zv., 1769) nam poroča, kako mu je ravnanje našega kmečkega prebivalstva omogočilo, da je odkril do tedaj neznano zdravilno rastlino. Kakor danes so bile zdravilne moči rastline tudi že v 18. stol. med našim ljudstvom splošno znane in sicer kot pripomoček proti boleznim dihal. V citirani razpravi opisuje Scopoli 12 primerov aplikacije lišaja pri ljudeh in pri živalih. Na botaničnem potovanju, ki ga je napravil v letu 1761 na kranjske Alpe, je srečal navsezgodaj zjutraj nekaj kmečkih žensk, ki so nabrale na kupe lišaja. Ko jih je vprašal, čemu jim bo, so mu odgovorile, da z rastlino v kratkem času tako spitajo prašiče kot z nobeno drugo krmo. Drugi primer omenja Scopoli s Tolminskega,

kjer da je rastlina tudi dobro znana pastirjem. Od dela zgarane, mršave konje in vole pošljejo v gore, kjer lišaj pogosto raste. Po treh do štirih tednih paše se živali odebele in pridobijo nazaj izgubljene moči. Ko se je z lastnimi eksperimenti prepričal o zdravilnosti lišaja, ga je tako dolgo priporočal, dokler ga niso splošno vpeljali v tedanjih avstrijskih deželah kot zdravilno rastlino.

Gobo gomoljiko omenja Scopoli v drugi izdaji svoje knjige *Flora carniolica* (1772) z imenom *Lycoperdon Gulosorum* in jo bralcem takole predstavi: (4) »Zunaj temna, znotraj črna. Pojavlja se v hrastovih gozdičkih toplejše Kranjske. To gobo zavohajo izključno le psi, ki so zdresirani s skrajno potrpežljivostjo, jo izkopljejo in pokažejo gospodarju. Za visoko ceno jo kupujejo tisti, ki so vdani poželjivosti in ljubezni (Veneri).« (II. del, str. 491, št. 1635). Iz Scopolijeve kratke in značilne opombe lahko sklepamo, da je naš avtor gomoljiko dobro poznal. Znani mikolog in Scopolijev biograf W. Voss (1881, str. 39 in 1892, str. 184), ki je pri nah živel in deloval kot profesor na ljubljanski realki ob koncu preteklega stoletja, ni dvomil o resničnosti teh podatkov. Razen tega vemo, da je bil Scopoli v svojih opazovanjih zelo natančen in v svojih objavah zelo kritičen. Zato nam je njegova pripomba zanesljiv dokaz, da so prebivalci jugozahodnih območij Kranjske in v Istri, podobno kot dandanes, že pred dvesto leti s psi iskali gomoljike in jih drago prodajali. To poudarjamo zato, ker vsako leto beremo v dnevnih časopisih in revijah, da so z lovom na gomoljike v teh krajih začeli Italijani okoli leta 1930.

Lepoto planinske flore je užival Scopoli tudi kot estet. Z zanimanjem in ljubeznijo je opazoval življenje edinih prebivalcev na višinah — pastirjev. Posluževal se je steza in poti, po katerih so pastirji gonili svoje črede; njihovi stanovi pa so mu nudili zatočišča pred nočjo in slabim vremenom. Znano mu je, da cenijo od cvetlic zlasti murke, katerih opojno dehteči klaski tudi njega navdušijo, da vzklikne: »Odoris suavitate nulli plantae alpinae

cedit, grata pastoribus«, (»Po prijetnem vonju prekaša vse alpske rastline, pastirjem priljubljena«).

Takih primerov, ko je Scopoli s kratko pripombo otel pozabi kulturno zgodovinsko, mediko-historično ali etno-botanično značilnost iz naše preteklosti, bi lahko našli še več, posebno iz I. izdaje njegove Flore.

Kakor smo že omenili, je bilo obiskovanje oddaljenih krajev in posebno hribolazjenje v Scopolijevih časih združeno z mnogimi nevarnostmi, ki nam jih opisuje v svojem zadnjem delu: »Sam, spremljan le po enem človeku, sem blodil po planinah, spal v mrzlih nočeh pod milim nebom in živel dneve in dneve ob kruhu in mleku, prišel nad Trstom celo roparjem v roke in nekdam s Storžiča nazaj grede prebil tri polne ure v smrtni nevarnosti« (Deliciae, str. 81). V uvodu k II. izdaji svoje Flore pa prav tako poudarja, da je obiskal Grintavec s Kočno in Grebenom »inter mille vitae pericula«, torej ob tisočerihih življenjskih nevarnostih.

Rezultate svojih florističnih raziskovanj je Scopoli objavil v knjigi z naslovom »Flora carniolica« (= »Kranjska flora«, ki je izšla v latinskem jeziku na Dunaju l. 1760. Glavna pomanjkljivost prve izdaje je v tem, da posamezne vrste rastlin niso poimenovane binarno, to je z dvojnimi imenom, npr.: *Scopolia carniolica* (prvo je ime rodu, drugo ime označuje vrsto). Nekaterim bolj znanim vrstam je v tej izdaji dodal tudi slovenska imena, ki jih je sam nabral med našim ljudstvom. Kljub mnogim vrlinam se je avtor zavedal nekaterih pomanjkljivosti svojega pravega florističnega teksta in je kmalu začel pripravljati novo izdajo. Tako je nastalo Scopolijevo največje delo »Flora carniolica« v II. izdaji, ki letos praznuje dvestoletnico svojega izida (sl. 5). Nekateri jo primerjajo z vogelnim kamnom naše floristike, ker pomeni delo, ki je izšlo v dveh zvezkih, velik napredek v primeri z drugimi florami klasične Linnéjeve dobe in še vedno upravičeno zbuja pozornost strokovnjakov. Za nas pa pomeni Scopolijeva flora tehtno dopolnitev prvih

florističnih podatkov, ki sta jih zapustila v svojih delih Italijan P. A. Mattioli (1500—1577) in Nizozemec C. Clusius (1526—1609) ter solidno nadaljevanje registracije našega rastlinskega bogastva. Pri številnih vrstah necvetnic in cvetnic je še danes zanesljiv vir za raziskovanje flore naše ožje domovine. — Kadar obravnavamo Scopolijevo botanično raziskovanje naših krajev, moramo omeniti tudi trajne zasluge, ki jih ima za razvoj mikologije in lihenologije. Glivam in lišajem je posvetil veliko pozornost ter mu je kot prvemu opisovalcu še danes priznано pri mnogih vrstah prvotno avtorstvo. Z razpravo »Plantae subterraneae« (1772), ki opisuje podzemne vrste gliv v raznih rudnikih, pa je uvedel novo znanstveno panogo biospeleologijo.

Kot smo že omenili, nas na Scopolija spominja več po njem imenovanih rastlin, med njimi je najbolj znana kranjska bunika ali skopolija (*Scopolia carniolica*), ki jo je že Mattioli odkril na Sabotinu nad Gorico in jo imenoval *Solanum somniferum alterum*.(5) Tekstu je dodal dobro sliko, ki izključuje zamenjavo z drugimi vrstami (sl. 3). Videti je, da so poznejši botaniki vse do sredine 18. stoletja popolnoma pozabili na novo odkrito vrsto. Kajti znani reformator biologije in ustanovitelj binarne nomenklature v taksonomiji, Karel Linnee, je ravnal z buniko tako, kot da gre za povsem novo vrsto, ki naj bi jo odkril v naših gorah tedanji idrijski zdravnik in njegov prijatelj I. A. Scopoli. K. Linnee je buniko uvrstil v rod zobnikov in jo Scopoliju na čast imenoval *Hyoscyamus scopolii*. Nekaj let pozneje pa je šel avstrijski botanik N. Jacquin še dalje ter iz vrste napravil poseben rod (genus), ki ga je imenoval po Scopoliju, in tako je naša bunika dobila današnje ime: *Scopolia carniolica*. Scopoli, ki v svojih delih večkrat citira Mattioliya, je verjetno vedel za njegovo odkritje bunike na Sabotinu pred 200 leti. Sicer se ne bi tako zgovorno branil počastitve, kajti njegovo opravičilo zveni, kot bi se hotel zavarovati pred očitki bodočih rodov, ko je v svojem znanem delu »Flora carniolica« (1772, II.

IOANNIS ANTONII SCOPOLI

S. C. R. ET APOST. MAIEST. IN MONTANISTICIS ET MONETARIIS
CONSILIARIIS, SUPREMI HUNGARIAE INFER. CAMERGRAFIATVS OFFICII
ASSESSORIS, MINERALOGIAE PROFESSORIS, CAES. REG. AGRARIAE
SOCIET. STYRIAE CARNIOLIAE GORIZIAE ET GRATISCAR, DECOMO-
NICAE BERNESENSIS, ET APIARIAE LVSATIAE SVPER. SOCH.

FLORA CARNIOLICA

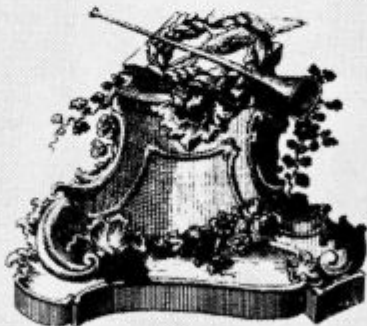
EXHIBENS

PLANTAS CARNIOLIAE INDIGENAS

ET DISTRIBVTAS

IN CLASSES, GENERA, SPECIES,
VARIETATES,

ORDINE LINNAEANO.

TOM. I.

EDITIO SECVNDA AVCTA ET REFORMATA.

IMPENSIS IOANNIS PAVLI KRAVSS,
BIBLIOPOLAE VINDOBONENSIS.

1772.

izd., 1. zvezek, stran 159) zapisal: »Slavni N. Jacquin je za novi rod predlagal ime Scopolia. Vendar moram priznati, da moje zasluge za botaniko niso tolikšne, da bi me mogli prištevati v vrsto tistih mož, katerih priimki se dodeljujejo novo odkritim rastlinskim rodovom. So še drugi, ki so te časti mnogo bolj vredni.«(6)

Razen z botaniko in medicino se je Scopoli uspešno ukvarjal tudi z drugimi panogami naravoslovja, predvsem z zoologijo, mineralogijo in kemijo. Pri njihovem obravnavanju se bomo omejili le na dela, ki so za nas najbolj pomembna. Zoološka raziskovanja je uvedel s svojo knjigo »Entomologia carnio-lica«, torej o kranjskih žuželkah, ki je izšla leta 1763. Pisma in izjave vodilnih zoologov dokazujejo, da so njegove ugotovitve visoko cenili tudi na tem področju. Delo nam predstavlja najstarejšo lokalno favnistično publikacijo, ki je ni premogla v tistem času še nobena druga dežela tedanje Avstrije. V štirih prirodopisnih Letopisih (Annus historico naturalis) je Scopoli poleg gospodarskih, kmetijskih, gozdarskih in botaničnih člankov priobčeval tudi drobne prispevke k naši favni. Med drugim je tu izšel v letu 1772 njegov strokovnjaški popis človeške ribice, ki je od- sled med zoologi vzbujala toliko pozornosti in zanimanja. Že takoj ob odkritju je Scopoli tej vrsti odkazal v živalskem sistemu mesto med repatimi krokoni (Caudata), kjer je še danes.

Znamenita in zanimiva je dalje Scopolijeva razprava o čebelah (»Dissertatio de apibus«), ki je bila priobčena v 4. letniku Letopisa in je tehten prispevek k hitrejšemu razvoju čebelarstva in njegovi zgodovini. Iz njegovih opazovanj sklepamo, da je zelo dobro poznal posebnosti čebelarjenja v posameznih delih nekdanje Kranjske, pa tudi bedni socialni položaj kmetov — podložnikov. Takole piše: »Na Notranjskem goje čebele z manjšim dobičkom in v neugodnejših razmerah kakor pa drugod. Temu je vzrok kamenito in nerodovito hribovje, silno divjanje vetrov, pomanjkanje gozdov in suši bolj izpostavljena

zemlja. Zato so njive manj plodne in kmetje povsod ubožni; ti so često prisiljeni, da prodajo še tiste panje, ki jih imajo. Vrhutega imajo prekleto navado, da čebele moré, kar je pač najpogubnejše od vsega (»consacrata illa trucidandi consuetudo«). Kaj se more torej od teh nevednih in v revščini garajočih ljudi pričakovati? Uspeh bo isti, če jih ali z grožnjami priganjaš ali z nagradami vabiš. Svoboda kmetijstvo dviga, strogost zakonov pa ga zatira; zato bi se le-ti morali svojstvenemu značaju podnebja in prebivalstva prilagoditi. Tudi imajo tu graščinski oskrbniki navado, da podložnike silijo, da edino njim, ne pa tudi drugim, méd prodajajo. Iz tega sledi, da čebelarji iz strahu gospódi méd za vsako ceno oddajajo, sami pa ne morejo nobene ugodnejše kupčije sklepati. Trdi se sicer, da je to v prid cesarski blagajni, ker bi se graščinski davek na drug način težko iztirjal. ... — Gorenjska stran ima bolj večje in mnogoštevilnejše poljedelce. Veselje jih je gledati, kako spretno vsak dan led ob žrelu odstranjujejo, kako v začetku februarja panje pridno čistijo od mrtvih čebel ... — V Vipavskem okraju se je več ko enkrat opazilo, da je iz dveh panjev v teku enega leta izletelo sedem do osem rojev. Tu ugaja tem žuželkam pač toplejše podnebje in množica medovitega cvetja po bližnjih gričih. ...« — Že iz tega lahko razvidimo, da gre razen sodobnemu čebelarstvu učitelju na Dunaju Antonu Janši, ki je bil slovenskega rodu, predvsem tudi Scopoliju zasluga, da se je med nami čebelarstvo tako zgodaj povzpelo do odlične višine.

Dalje je bil Scopoli prvi, ki je pri nas pisal o gospodarjenju z gozdovi: o vprašanju, v katerem času je najbolj sekati les; obravnaval je predloge za ohranitev gozdov, da se prepreči pomanjkanje lesa (priporočal je zidane hiše namesto lesenih, opustitev kozolcev, uporabo šote in premoga namesto lesa v apnenicah in plavžih). Zgodovinar A. Müllner navaja v svoji študiji »Das Waldwesen in Krain« (Argo, 1902) Scopolijevo delo na področju gozdarstva in piše, da je bil Scopoli

boljši botanik in entomolog kot narodni gospodar. Njegove ideje da so bile nekoliko preveč socialno naydahnjene, da je prehitel svoj čas in da se je marsikatera njegovih zamisli uresničila šele po skoraj 100 letih.

Večina njegovih del je pisana v latinščini, ne smemo pa prezreti, da je zbral in objavil v prvi izdaji flore (1760) nad 100 slovenskih rastlinskih imen. Prav tako nam je v razpravi o ptičjih vrstah »Descriptiones avium« (Annus 1. 1769) zapustil lepo zbirko ptičjih imen. Zbiranje teh domačih imen za rastline in živali med preprostim ljudstvom in v jeziku, ki ga ni obvladal, mu je gotovo povzročalo več težav kot rutinsko nabiranje, prepariranje in zapisovanje biološkega gradiva in strokovnih opazovanj.

132
Predvsem pa si je Scopoli veliko prizadeval za izboljšanje razmer rudarjem pri delu v živosrebrnem rudniku v Idriji. V razpravi »De Hydrargyra Idriensi« (1761) je posvetil njen tretji del, »III. De Morbis fossorum hydrargyri«, poklicnim obolenjem idrijskih delavcev. Rudar, ki je bil že kronično bolan, se ni zdravil in ostal doma, ker ni bil socialno zaščiten. Hodil je naprej na delo in se zastrupljal z živosrebrnimi hlapi. Vse to zaradi prejetja plače oziroma revščine, ki mu je grozila. Rudniška uprava je to dopuščala, čeprav je imela tudi sama izgubo zaradi izčrpanih rudarjev, ki jih je uničeval merkuralizem. Vso to bedo sta povečevala še alkoholizem in tuber kuloza. Scopoli je uvidel nujnost delavne higiene, socialnih uredb in preventivnih mer. Njegova kritika teh razmer pa je bila vzrok, da mu je bila uprava rudnika nenaklonjena.

Njegov učenec in prijatelj Maironi Daponte nam ga slika kot krepostnega moža, ki je bil v osebnem občevanju ljubezniv in ustrežljiv, ni pa mogel prenašati pretvarjanja in hinavščine. Vendar pa, kakor je bil Scopoli delaven, vztrajen in temeljit pri svojem delu, tako je takšne lastnosti pričakoval tudi od drugih. Bil je samozavesten in ambiciozen, zato je visoko cenil svoje delo in včasih preostro sodil svoje predhodnike. Ljubosumni in često poudarja prioriteto pri florističnem in

favnističnem raziskovanju dežele, zato pravi v I. izdaji svoje Flore: »... et indigena« stirpes primus collegi, examinavi« ... Podobno se izraža tudi v uvodu k II. izdaji: »Eandem percurrere eo fine decrevi, ut Res Naturales, cimmeriis tenebris ante hae sepultae, in lucem educantur.« Ne priznava, da bi že kdo pred njim uspešno opisoval floristične znamenitosti dežele, in trdi, da so botanični avtorji komaj kje omenjali rastline s Kranjskega: »Plantarum Carnioliae vix aliqua mentio sit a Scriptoribus Botanicis« (praefatio ad II. editionem).

Kot primer takih predhodnikov, ki jim je po našem mnenju storil krivico, omenja prvega Mattioliija. Takole je zapisal: »Matthiolus navaja v svojih komentarjih k Dioskoridu nahajališča za skoraj 30 vrst, za katere priča, da jih je videl v Goriški pokrajini ali v okolici Trsta. Toda ker je bil mož vdan udobnemu življenju, zato ni čudno, da je v tem ljubkem paradizu videl tako malo rastlin, za najbolj navadne vrste pa celo prosil prijatelje, da so mu jih pošiljali, npr. vrste rodov pijavščine, potonik, klinčkov in drugih« (Uvod II.) (7)

Ob koncu predgovora pa zveni kot opravičilo, saj citira Mattioliija med florističnimi prvaki v priznanje za novo odkrite vrste, ki jih je prispeval k flori Kranjske. — Danes vemo, da je Mattioli v svojih komentarjih k Dioskoridu kot prvi publiciral nahajališča za nad 300 vrst z območja nekdanje jugozahodne Kranjske in sosednjih pokrajin.

Druga žrtev med predhodniki Scopolija na naših tleh je postal Valvasor, ki obravnava rastlinstvo Kranjske na več krajih v svoji kulturno zgodovinski monografiji »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689), največ pa v tretji knjigi, kjer več poglavij od inkl. VII. do XV. (na str. 346 do 381) govori »Von den Gewächsen, Bergwercken, Mineralien, auch Thieren, Vögeln und Fischen etc dess Landes Crain«. — Med drugim nam je Valvasor v teh poglavjih ohranil razen latinskih in nemških tudi množico slovenskih imen za vrste rastlin, ki so jih tedaj kultivirali, kot npr. za razne vrste žit, stročnic in drugih

vrtnin, sadeže raznih dreves in steblik, zdravilnih in čarobnih zelišč, pa tudi avtohtonih praprotnic, drevesnih in grmovih vrst, jagodičevja in nekaterih vrst užitnih gob. Skupno predstavi Valvasor v latinskem, nemškem in deloma v slovenskem jeziku blizu 100 rastlinskih vrst, ki so bile tedanjim prebivalcem koristne ali sicer zanimive in omembe vredne.

V XV. poglavju, kjer je govora o okrasnih rastlinah, srečamo tudi poročilo zdravnika in njegovega sodelavca Burcharda s seznamom zdravilnih zelišč, ob katera se je obregnil I. A. Scopoli v uvodu k II. izdaji Flore: »Pri opisu Dolenjskih Toplic imava Valvasor seznamček osmih rastlin. Pripravil ga je zdravnik Burchard, omenja pa srebrenko, repuh, preobjedo, sreteno, žlahtno angeliko, špajko in kopitnik. Morda teh rastlin avtor sam ni poznal, ker trdi, da raste angelika le okoli Gorice, sretena pa naj bi bila zelo redka.«(8)

Kot vidimo, je Scopoli površno bral Valvasorja, saj je od 35 strani, kjer slednji strnjeno obravnava rastlinstvo, poznal in upošteval le zadnji dve. Razen majhnega števila rastlin v tem katalogu mu očita tudi nepoznavanje rastlin in njihove razširjenosti. Danes ne moremo presoditi, ali je Scopoli hote ali nehoti tako podcenjeval življenjsko delo Valvasorja, ki sicer ni bil naravoslovec, a je kljub temu njegova Slava dragocen vir tudi za florista, ki se zanima za preteklost svoje stroke.

Leta 1767 je Scopoli iz Idrije odšel v Bansko Štiavnico na Slovaškem, kjer je na rudarski akademiji predaval mineralogijo. Šele v letu 1776 pa se mu je izpolnila srčna želja, da je postal profesor botanike in kemije na univerzi v Paviji. Tu je uspešno deloval do svoje smrti v letu 1788.

Scopolija so že za življenja slavili in upoštevali kot enega vodilnih rastlinskih taksonomov in biologov Linnejeve dobe. V pismenih zvezah je bil skoraj z vsemi pomembnimi strokovnjaki tedanje Evrope. Bil je član 15 znanstvenih družb, med drugim Kmetijske družbe v Ljubljani, katere člani so bili tudi

Anton Janša, brata Žiga in Karel Zois, F. Wulfen in B. Hacquet. Ko smo v letu 1967 slavili 20-letnico ljubljanske biotehniške fakultete, je naš neutrudni univ. prof. dr. France Adamič v spominskem zborniku v razpravi »Dvesto let organiziranega strokovnega in raziskovalnega dela v kmetijstvu na Slovenskem« posvetil mnogo pozornosti tudi 200-letnici ustanovitve Kmetijske družbe v Ljubljani in orisal njen pomen za razvoj našega šolstva, znanosti, kulture in gospodarstva; večkrat omenja tudi Scopolija.

Botaniki so po Scopoliju, kot smo slišali, imenovali več rastlin. Tudi zoologi niso pozabili nanj: dipterolog Robinenau Desvoidy je imenoval nje~~mu~~ na čast genus med Muscidami Scopolia, naš Ferdinand Schmidt vrsto jamskih hroščev kot *Anaphthalus scopolii*. Ob koncu prejšnjega stoletja so se ga spomnili farmacevtski kemiki in po njem imenovali alkaloid, ki so ga izolirali iz bunike, skopolamin. Jugoslovanska filatelija je leta 1959 izdala v seriji poštних znamk zdravilnih rastlin znamko za 20 din s sliko skopolije. Ob 100-letnici Scopolijeve smrti leta 1888 so v Idriji odkrili spominsko ploščo na hiši, v kateri je naš avtor stanoval, ko je še živel v tem slovenskem **Almadenu**. V našem glavnem mestu Ljubljani imamo Scopolijevo ulico, ob dvestoti obletnici Scopolijevega pristopa na Grintavec pa je izšla knjiga alpinista Borisa Režka »Stene in grebeni«, ki je posvečena temu jubileju.

Njegov spomin ohranjajo tudi njegovi častilci, botaniki, zoologi, medicinci, kmetijci in gozdarji, ki ob različnih obletnicah in jubilejih pišejo razprave o njegovem delu. Od starejših biografov se je Scopolija često spominjal Wilhelm Voss. Pozneje (1923), je o njem pisal znani naš botanik dr. Fran Dolšak, dalje dr. I. Logar (1960), v novejšem času ga večkrat omenjajo avtorji člankov in razprav v raznih revijah kot npr.: v Kroniki, Idrijskih razgledih, Farmaceutskem vestniku, Biološkem vestniku, Proteusu in v edicijah Slovenske matice; v Slovenskem biografskem leksikonu pa nam je podrobno predstavil nje-

govo življenje in delo profesor Zmago Bufon Scopolijeva prizadevanja pri preventivi in zdravljenju merkuralizma v Idriji so podrobno opisali + prof. dr. Ivan Pintar (1954), univ. prof. dr. Erna Lesky z Dunaja (1956) in + mr. ph. Franc Minafič. Letos, ob 200-letnici Scopolijeve flore (II. izd.), pa je kot predgovor k njenemu reprintu izšla duhovito in temperamentno napisana razprava o življenju in delu tega velikega naravoslovca izpod peresa dvornega svetnika dr. Otta Guglia (z Dunaja), ki je zlasti osvetlila Scopolijevo bivanje v Štiavnici in Paviji.

Scopoli je bil sicer tujec, ki ga je k nam privedlo naključje, toda ni nam tujec ostal. Vživel se je v naše kulturne in narodnostne razmere ter stopil v živ stik z našim ljudstvom in izobraženstvom. To nam dokazujejo njegova dela, kjer izstopajo razen strokovnega bogastva in gospodarskih problemov še zlasti njegova prizadevanja za socialni dvig našega malega človeka, tako kmeta podložnika, drvarja in idrijskega rudarja. Ob njem se kot odsev razsvetljenske miselnosti sredi 18. stoletja pojavi skupina naravoslovcev, ki so nanovo oživili in nadaljevali s strokovnim delom na dvestoletnih tradicijah Mattiolijske, Clusije in laičnih poskusih slovenskih leksikografov ter pisateljev protestantske dobe. To so bili Scopolijevi sodobniki I. Žiga Popovič F. Wulfen, Anton Janša in B. Hacquet. Njihovi uspehi v biologiji so zbudili med domačimi izobraženci navdušenje za znanstveno delo, ki poslej ni več zamrlo. Od Scopolija in Popoviča vodi pri nas skozi viharno 19. stoletje vse do ustanovitve univerze (1919) in do današnjih dni neprekinjena veriga strokovnjakov in ljubiteljev, ki so se požrtvovalno ukvarjali s floristiko, favnistiko in z drugimi panogami biologije.

OPOMBE

(1) »Nascitur haec frequentissima . . . et quibusdam silvosis montibus non longe a Goritiansi comitatu, qua iter est in Hydriam ad argenti vivi fodinas.« (1569: str. 741).

(2) »Fossilem vidimus frequenter nos in argenti vivi fodinis, Hydria monte, qui una tantum dieta (= quadraginta millia passuum) a Goritia distat, circa Carniolae fines.« (Str. 847)

(3) »Visuntur nigri universa genera Martio et Aprili mensibus uno et eodem loco florere in amplissima silva, per quam transeunt, qui Goritia Labacum Carniolae metropolim proficiscuntur, ubi et nos praestantissimum saepius legimus« (str. 755).

(4) »Extus fuscum, intus nigrum. Habitat in Carniolae calidioris Quercetis. Canes proprii, summa patientia docti, hunc fungum olfaciunt, effodiunt, indicant Domino. Caro pretio emitur a devotis Gulae et Veneri«, (II. del, str. 491, št. 1635).

(5) »Nascitur in Agro Goritiensi Salvatino monte inter saxa, unde aliquo quot tulimus plantas« (str. 679).

(6) »Pro novo genere sub Scopolae nomine proposuit cl. Jacquinianus. Verum tamen merita mea in re herbaria non ea esse fateor, quae me vi viris illis adnumerare queant, quorum cognomina novis plantarum generibus data fuerunt. Alii sunt his honoribus longe digniores.«

(7) »Mattioli in suis ad Dioscoridem Commentariis, habet loca natalia plantarum fere triginta, quas in Agro Goritiensi, aut circa Tergestum se vidisse testatur. Sed ut erat Vir ille commodae vitae addictus, ita non mirum, quot adeo paucas in amoeno illo Paradiso viderit plantas, vulgatissimas autem ab amicis petierit; exemplo Lysimachiae, Poenoniae, Dianthi aliarumque« (Praef. ad II. ed.).

(8) »Ridiculus Catalogus octo Plantarum extat apud Valvasorium, in descriptione Thermarum Rudolfsbergensium, a Burchardo Medico datus, in qua mentio sit Lunariae, Petasitidis, Napelli, Caryophyllatae, Archangelicae, Valerianae, Gentianae, quas forte Author ipse non novit, cum Atchangelica circa Goritiam unice, Geum vero montanum rarissime occurat (Praef. ad II. ed.).

LEGENDA K SLIKAM

Sl. 1. **Pietro Andrea Mattioli kot potpredsednik.** V desni roki ima izvod svojih znamenitih komentarjev k Dioskoridovemu delu »De Materia medica«, v katerem pogosto omenja Idrijo. Avtor portreta je verjetno G. Liberale iz Vidma (Udine), ki je Mattioliu za časa bivanja v Gorici izdeloval tudi slike rastlin in živali.

Sl. 2. **Širokolistno lobodiko** (*Ruscus hyposlossum* L.) je Mattioli odkril v gorah med Gorico in Idrijo, ko je obiskoval idrijske rudarje.

Sl. 3. **Kranjska bunika ali volčič** (*Scopolia carniolica* Jacqu.), ki ga je pred 400 leti Mattioli še nabiral na Sabotinu (602 m) nad Gorico. Danes tu rastline ni več mogoče najti, pač pa uspeva v gozdovih Hrušice in Trnovskega gozda.

Sl. 4. **Zlato jabolko** (*Lilium carniolicum*) je, kot naš avtor izrecno poudarja, sam našel na gorah Japidije, to je nekje v jugozahodnih gorovjih Slovenije.

Sl. 5. **Naslovni list** najbolj znamenitega in za nas pomembnega Scopolijevega dela »Flora carniolica«. Izšla je v II. izdaji pred 200 leti na Dunaju.

Sl. 6. **Brezstebelni ušivec** (*Pedicularis acaulis* Scop.)

Sl. 7. **Velevetna grašica** (*Vicia grandiflora* Scop.)

Sl. 8. **Kranjski osat** (*Cirsium carniolicum* Scop.)

UPORABLJENA LITERATURA

Ambrosi F., 1882: Di P. A. Mattiolo Sanese e del suo soggiorno nel Trentino. Archivio Trentino, Anno I., Trento.

Bufon Zmago, 1967: Scopoli Giovanni Antonio. Slovenski biografski leksikon, str. 256—258, Ljubljana

1971: Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju. Zbornik za zgodovino

naravoslovja in tehnike, str. 15—77, Ljubljana.

Dolšak F., 1925: J. A. Scopoli. Odličnemu botaniku v spomin ob dvestoletnici. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IV.—VI. stran 64—69.

Glesinger L., 1949: P. A. Mattioli iz Siene o našim ljudima i krajevima, Liječnički vjesnik, 71. god., Zagreb, str. 411.

Grošelj P., 1939: Prirodoslovska prizadevanja med Slovenci. Zbornik Prirodoslovnega društva, I. zv. str. 7—22, Ljubljana.

Kocbek F., 1888: Dr. Ivan Anton Scopoli. V spomin stoletnice njegove smrti. Ponatis iz Učiteljskega Tovarisa, 16 str., Ljubljana.

Minašič Franc, 1967: Delovanje prvih lekarnarjev in zdravnikov v rudniškem mestu Idrija (Mattioli, Freyer, Scopoli). Farmaceutski vestnik XVIII, str. 244—253. Ljubljana.

Pintar I., 1954: Johannes Antonius Scopoli in njegovo prizadevanje za obrtno higieno. Arhiv za higijeno rada. Vol. 5, str. 309—320. Zagreb.

Petkovšek V., 1967: Ob štiristoletnici florističnih prizadevanj predhodnikov I. A. Scopolija. Biološki vestnik XV, str. 51—62. Ljubljana.

1966: Po sledovih prvih floristov v naših gorah. Planinski vestnik, str. 297—306. Ljubljana

Voss W., 1881: Johannes Antonius Scopoli. Lebensbild eines oesterreichischen Naturforschers und dessen Kenntnisse der Pilze Krains.-Verh. zoolog.-botan. Gesellschaft Wien, XXXI.

1884—1885: Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain.-Jahresber. Staatl. Oberrea lschule Laibach.

dr. jože pfeifer
 uvedba cepljenja
 proti kozam na
 idrijskem območju

Članek o epidemijah črnih koz v mestu Idriji leta 1793 in 1801, objavljen v prejšnji številki Idrijskih razgledov, nam je prikazal, kako hudo je takrat ta bolezen puštošila med idrijskimi otroki.

Epidemije črnih koz ali variole so bile sploh ena najhujših bolezenskih nadlog evropskega prebivalstva v 18. stoletju. Ni čudno, da so naši predniki prizadevno iskali možnosti, kako bi se te bolezni ubranili ali jo vsaj ublažili. Čeprav takratna medicina še nič ni vedela o povzročiteljih nalezljivih bolezni in ni imela še nobene prave predstave o pridobljeni odpornosti (imunosti) proti neki bolezni, pa je vendar na podlagi izkustva našla za takratni čas kar zadovoljivo rešitev, kako se človek obvaruje pred okuženjem s kozami.

Izkušnja je namreč pokazala, da oseba, ki je kože prebolela, ob ponovni epidemiji ne zboli več. Iz tega opazovanja se je porodila misel, da bi se dalo človeka tudi umetno okužiti in ga tako napraviti imunega proti naravni okužbi. Menda so Kitajci že pred našim štetjem »cepili« otroke proti kozam tako, da so jim vlagali v nosnico kosmiče v kozavem gnoju namočene bombaževine in jih tako umetno okuževali. Stari Indijci so cepili tako, da so orazili kožo na nadlahti in potem na to mesto položili s kozavim gnojem prepojen bombaž. Idrijski kirurg Baltazar Hacquet piše v svoji knjigi o balkanskih prebivalcih, da so tudi ljudstva na Balkanu v 18. stoletju poznala »cepljenje« proti kozam. Izvrševalo se je tako, da so cepljencu oprasnili kožo z nohtom, ki so ga poprej onesnažili s kozavim gnojem.

V 18. stoletju so se tudi Angleži preko Carigrada seznanili z možnostmi umetnega okuževanja s kozami. Ko so stvar prevzeli v roke evropski zdravniki, so tudi iznašli primerne metode cepljenja. Postopek, ko z umetno okužitvijo s pravimi kozami dosežemo, da oseba zboli za to boleznijo in po prestani bolezni postane imuna za naravno okužbo, imenujemo variolizacija ali variolacija.

Kako so pri nas ob koncu 18. stoletja izvajali variolizacijo, nam natančno opisuje idrijski kirurg Anton Makovic v svojem poročilu za kresijski urad v Postojni z dne 7. 3. 1802 (1). Vsebina tega poročila je bila delno že podana v članku o idrijski epidemiji koz leta 1801 v prejšnji številki Idrijskih razgledov.

V drugem poglavju tega poročila piše Makovic, da se cepljenje izvršuje bodisi z iglo, s posebnim obližem ali pa z lanceto. Iglo se namoči v gnojni mehurček kozavega bolnika in se potem z njo podrsa po koži cepljenca na zunanji strani obeh nadlahti. Z iglo se lahko cepi tudi tako, da se koža na omenjenih mestih oprasne v prasko pa se potem s prsti vtare prah iz zmlete kozave kraste. Tudi se lahko v tako prasko vloži nitka, namočena v kozavem gnoju in se to pokrije z obližem.

Cepljenje s posebnim obližem se izvrši tako, da se na kožo nanese za lečo velik obliž mehurnik, to je dražeč obliž, ki na koži izzove mehurček. Ko se tak mehurček pojavi, se ga posipa s praškom iz zmlete kozave kraste.

Bolj zahtevno in elegantno je cepljenje z lanceto, dvoreznim suličastim nožičkom, ki naj ga opravlja le strokovnjak. Konic lancete se namoči v gnoju kozavega mehurčka in se z njo napravi nežen prečni rez na koži cepljenčeve nadlahti. Ta rez naj bo dolg eno do poldrugo »linijo«, kar znaša izračunano v metrski sistem 2 do 3 mm. Zareže se le skozi kožno povrhnico, lanceta se nato zasuče, da leži vzporedno s kožo, povrhnica se z lanceto malo odrine, na ranico se položi prst in lanceta potegne iz ranice. Tako se gnoj enakomerno razmaže po vrezu. Ranica ne sme krvaveti. Če zakrvari, jo je treba pokriti bodisi s kožico kozavega mehurčka, z delčkom živalskega črevesa ali s papirjem. Če ni pri roki gnoja iz kozavega mehurčka, se kot cepivo lahko uporabi tudi prah zmlete kozave kraste, ki se ga nasipa v ranico.

Značilno je za medicino v Makovčevem času, da še nič ni vedela o brezkužnosti in o razkuževanju cepilnega orodja in pripomočkov. Sicer pa način cepljenja z lanceto še danes uporabljamo, dasi v poenostavljeni obliki. Vendar se uveljavljajo tudi nekatere novejšje metode, zlasti metoda večkratnega pritiska z iglo (multiple pressure method).

Makovic v poročilu opisuje tudi potek obolenja, ki ga izzove tako cepljenje. Četrty ali peti dan se na mestu cepljenja pojavi kožno vnetje in srbenje, šesti ali sedmi dan nastopijo splošni znaki obolenja, glavobol, slabost, izguba apetita in vročina, na mestu cepljenja pa se vnetni znaki pojačajo. Deseti dan se po telesu pojavi kozav izpuščaj, na mestu cepljenja pa se mehurček že zagnoji in tudi splošno počutje se poslabša. Do petnajstega dne koje po telesu dozore in cepljenec si potem kmalu opomore.

Pri variolizaciji se torej ni razvil kozav izpuščaj le na mestu cepljenja, kakor pri sodobni metodi cepljenja proti kozam, temveč je nastopilo splošno obolenje s kozavimi izpuščaji po vsem telesu. Vendar so bili izpuščaji po variolizaciji praviloma bolj redko posejani, ves potek obolenja pa bolj blag kot pri naravni okužitvi. Navada je bila, da so kužni material za cepljenje jemali od bolnikov, ki so prebolevali lažjo obliko koz. Makovic je sicer mnenja, da ima vsak kužni material enake lastnosti in da gnoj, ki smo ga vzeli težkemu bolniku, ni nevarnejši od tistega, ki ga dobimo od bolnika z lahko obliko koz. Vendar iz previdnosti le priporoča, da se vzame cepilni material od tistih, ki imajo blago obliko koz.

Dogajalo pa se je, da so po variolizaciji nekateri cepljenci zboleli za težko obliko koz in so celo umirali. Makovic navaja, da umre vsak tristo do tisoči cepljenec, kar bi znašalo, izračunano v procentih, od 0,1% do 0,3% cepljenih. Takšna umrljivost je seveda neprimerno nižja, kot pri epidemijah naravnih koz. Svoje pre-

pričanje v koristnost variolizacije podkrepi Makovic tudi z navedbo, da je že okoli leta 1790, ko je bil še stanovski ranocelnik v Ljubljani, cepil svoje lastne otroke in jih na ta način obvaroval pred kozami.

Variolizacija je bila torej res uporabna preprečitvena metoda, s katero je uspelo obvarovati marsikatero življenje ob hudih epidemijah. Bila pa je le še relativno nevarna za cepljenca samega, pa tudi za osebe, ki so z njim prihajale v stik. Cepiljenci so bili v času, ko so prebolevali cepljenje, za neimune prav tako vir okužbe, kakor tisti, ki so болоvali za naravnimi kozami.

Izrednega pomena v boju proti črnim kozam je bilo v tem času odkritje angleškega zdravnika Edwarda Jennerja (1749 do 1823), ki je ugotovil, da osebe, ki se okužijo z variolo od goveda, vedno prebolevajo le zelo blago obliko koz, postanejo pa po preboleli infekciji imune tudi proti človeški varioli. To ga je privedlo na misel, da bi se dalo cepiti ljudi ne le z gnojem kozavih bolnikov, temveč z manj nevarnim kužnim materialom goveje varirole. Poskusi so potrdili, da so bile njegove domneve pravilne in leta 1798 je o svojih ugotovitvah napisal knjigo, ki je povzročila med tedanjimi zdravstvenimi delavci hudo razburjenje. Mnogi so sprva metodo zavračali in Jennerjeva prizadevanja smešili, končno pa je njegova ideja le prodrla.

Jennerjeva metoda cepljenja z govejo variolo, ki izzove kozav izpuščaj le na mestu cepljenja in poteka le z neznatnimi splošnimi bolezenskimi znaki, se je odlično obnesla. Res ne daje trajne imunosti in je po nekaj letih za obnovitev odpornosti potrebno ponovno cepljenje (revakcinacija), vendar nam na ta način nudi zadostno zaščito pred infekcijo. Pri tem pa so nevarnosti po cepljenju mnogo manjše kot pri variolizaciji. Jennerjevo metodo, ki jo za razliko od starejše variolizacije imenujemo vakcinacija, uporab-

ljamo z nekaterimi izpopolnitvami in izboljšavami še danes.

Prvotno so cepilni material (limfo) za vakcinacijo dobivali še prav tako, kakor je to opisoval Makovic pri variolizaciji. Kužnico so bodisi direktno prenašali iz gnojnega mehurčka cepljene osebe na naslednjega kandidata, ali pa so v cepilno ranico vlagali nitke bombaža, namočenega v gnojnem mehurčku nekega cepljenca. Tako so cepivo tudi lahko transportirali. V sili so služile kot cepivo tudi zmlete kraste, ki se razvijejo na mestu cepljenja. Tak način cepljenja s takoj imenovano »humanizirano limfo« se je obdržal nekako do srede 19. stoletja. Takrat so iznašli primernejši način za pridobivanje cepiva. Umetno so z variolo okužili teleta, iz gnojnih mehurčkov, ki so po cepljenju nastali, pa so zbirali cepivo (animalna limfa). Tudi danes uporabljamo pri cepljenju koz animalno limfo. Z novejšimi metodami pridobivanja cepiva skušamo dobiti čimbolj prečiščeno cepivo (na pr. iz okuženega piščančevega zarodka).

Za uvedbo cepljenja proti kozam na Kranjskem, kamor je takrat upravno sodila tudi Idrija, je bil najzaslužnejši tedanji profesor anatomije, kirurgije in porodništva na ljubljanskem kirurškem liceju dr. Vincenc Kern. Sprva je seveda skušal popularizirati variolizacijo in je o svojih prizadevanjih poročal v nemškem spisu o uvedbi cepljenja na Kranjskem iz leta 1798. Naslednje leto je izdal propagandno brošurico, ki jo je Valentin Vodnik prevedel v slovenščino in ji dal naslov »Nauk od kože stavlenja«. Čim je dr. Kern od koroškega propagatorja cepljenja dr. Vesta zvedel za Jennerjevo odkritje vakcinacije, je takoj začel uporabljati novo metodo in sicer že ob ljubljanski epidemiji koz v letih 1800 in 1801. Njemu so sledili kot poborniki nove metode zlasti dr. Hafner v Idriji, dr. Stroj v Kranju, dr. Pober v Novem mestu in dr. Povše v

Postojni. Vakcinacijo je odločno podpiral tudi kranjski deželni protomedikus (višji zdravnik) dr. Jelovšek, materialno pa sta akcijo podprla znani kranjski mecen baron Žiga Zois in oskrbnik ribniškega gospostva Rudež (2).

Že v članku o epidemiji koz leta 1801 smo navedli, da je bilo v času epidemije tudi v Idriji že cepljenih 99 otrok in vse cepljence je ta poseg obvaroval pred okužbo. Za vakcinacijo se je navduševal rudniški zdravnik dr. Hafner, kirurg Makovic pa je upošteval le starejšo metodo, variolizacijo. Tako so torej leta 1801 v Idriji uporabljali še obe preprečitveni metodi, vendar je variolizacija ob novi, manj nevarni vakcinaciji kot zastarela kmalu prišla iz rabe in se v naslednjih letih nič več ne omenja. Njen propagator kirurg Makovic ni imel priložnosti, da se opredeli za novo metodo, kajti že leta 1802 je umrl.

Kakor je razvidno iz pregleda zgodovine cepljenja na Kranjskem, ki smo ga podali zgoraj, je bila borba proti varioli sprva odvisna od prizadevanja posameznih zdravstvenih delavcev in podpornikov. Vendar pri tem ni ostalo.

Po hudih človeških izgubah zaradi epidemij variole, ki so državo tudi gospodarsko prizadele, se je končno zganil tudi državno-upravni aparat. Postojnski kresijski urad je v naredbi z dne 5. julija 1803 sporočil okrajnemu komisariatu v Idriji, da je »cesarsko-kraljevo veličanstvo blagovolilo izjaviti«, naj se cepljenje proti kozam povsod priporoča in začne izvajati. Okrajna glavarstva naj se potrudijo, da se ta cesarjeva želja izvrši (3).

Direktor rudniškega višjega urada v Idriji, rudarski svetnik von Gerstorf, je nato naročil tedanjemu idrijskemu justiciarju (sodnoupravnemu uradniku) Gariboldiju, naj javno razglasi cesarjevo željo. Razglas, datiran z 18. avg. 1803, se glasi v slovenskem prevodu, ki ga skušam po dati kolikor mogoče dobesedno, takole:

»Z visokim reskriptom z dne 4. tega meseca, ki smo ga prejeli dne 14. tega meseca, je preslavna dvorna oblast sporočila cesarskokraljevskemu višjemu rudarskemu uradu, da izraža svoje zadovoljstvo tistim staršem, ki so pripravljene pustiti, da se njihovih otroci cepijo z zaščitnimi kozami. Obenem pa želi, da bi tisti, ki imajo predsodke proti temu koristnemu posegu in dejavnosti, ali so jima celo nenaklonjeni, spoznali, da so tudi po svoji vesti dolžni svoje otroke obvarovati nevarnosti, ki bi ji bili izpostavljeni v primeru, da se pojavijo prave koze. Ta visoka odredba je s tem vsemu prebivalstvu dana v vednost in ravnanje« (4).

Tako je torej cepljenje proti kozam postalo organizirana uradna akcija. V Idriji so organizirano začeli cepiti že pred uradno razglasitvijo cesarskega odloka. V času od 30. junija do 14. avgusta 1803 so izvedli prvo etapo cepljenja, ki je zajela 119 otrok. O delu, opravljenem v tem razdobju cepljenja, imamo pismeno poročilo in seznam prvih rednih cepljencev. Poročilo s seznamom je datirano z 20. avgustom 1803 in sta ga podpisala rudniški zdravnik dr. Blaž Hafner in rudniški kirurg dr. Franc Melzer (5).

Iz seznama je razvidno, da je bilo med cepljenci 109 otrok iz Idrije in 10 otrok iz Spodnje Idrije. Z redkimi izjemami gre za otroke rudarjev, rudniških uslužbencev in rudniških gozdnih delavcev. Kaže, da so vidnejši predstavniki takratnega idrijskega prebivalstva pohiteli z dobrim zgledom, kajti med cepljenci v tej prvi etapi cepljenja so tudi otroci rudniškega direktorja Gerstorfa, zdravnika dr. Hafnerja, apotekarja Freyerja, pokojnega kirurga Makovica, učitelja Bajca (Weitz), in trgovcev Petra in Janeza Konduča (Konduth).

Le sedem cepljencev iz Idrije je bilo starih več kot tri leta in pri petih od teh se koze niso prijele. Referenta sta sklejala, da so ti otroci med epidemijo leta

1801 preboleli blago obliko koz in so zato proti cepivu imuni. Samo pri štirih otrocih, mlajših od treh let, prvo cepljenje ni uspelo in ga je bilo treba ponoviti. Resnejših komplikacij po cepljenju ni bilo. Pri nekaterih cepljenjih se je v času, ko se je gnojni mehurček na mestu cepljenja že sušil, pojavil po telesu droben izpuščaj, ki pa je v nekaj dneh izginil. Nekateri starši so ta izpuščaj pogrešno smatrali za koze. Pri posameznikih so se pojavili na različnih delih telesa po cepljenju gnojni tvorci, ki pa so se hitro celili.

Kar zadeva prvo komplikacijo, droben izpuščaj po telesu, bi po sodobnem pojmovanju menili, da je šlo za alergičen izpuščaj, ki se včasih pojavi 7. do 10. dan po cepljenju. Gnojne tvorbe, ki so se razvile pri nekaterih cepljenjih po telesu, so verjetno nastale tako, da so otroci zanesli kužni material z mesta cepljenja na druge dele telesa, kar se največkrat izvrši s praskanjem (*vaccinia inoculata*). Če so se potem ti izpuščaji okužili še z običajnimi povzročitelji gnojenja, so lahko dobili obliko tvorov. Pri takratnih slabih higienskih razmerah je razumljivo, da je bilo takih komplikacij več kot danes

Medtem ko se koze pri starejših idrijskih otrocih praviloma niso prijemale, pa je bilo cepljenje uspešno pri šestih cepljencih iz Spodnje Idrije, starih od 5 do 15 let. Izrecno referenta omenjata štiri otroke spodnjeidrijskega rudarja Urbana Kolenca, stare od 5 do 11 let, pri katerih so se koze dobro prijele, češ da zato, ker je hiša visoko v hribih in je zadnja epidemija koz ni prizadela. Sklepanja o imunosti oseb, ki so prebolele naravne koze, proti cepivu, ki sta jih tako prepričevalno, na podlagi opazovanj, izrazila idrijska zdravnik, pa le niso v skladu s sodobnimi izkušnjami. Znano je namreč, da vakcinacija razmeroma lahko prime pri osebah, ki so prebolele naravno infekcijo variole, čeprav bi tega ne pričakovali (6).

Cepljenje v letu 1803 so zaključili

v prvem tednu decembra in v celoti je bilo cepljenih 370 otrok (7). Imenski sezname so ohranjeni za 297 otrok (8). Iz ohranjenih seznamov lahko ugotovimo, da je bilo skoraj 90% cepljencev iz mesta Idrije, iz okolice jih je največ iz Spodnje Idrije in Črnega vrha. Dobra polovica cepljenih otrok je mlajših kot eno leto, zlasti med idrijskimi otroci prevladujejo dojenčki. Starši cepljenih otrok so v 90% rudniški delavci in uslužbenci. V zgoraj omenjenem poročilu o prvi etapi cepljenja, ki je zajela 119 otrok, je omenjeno, da so s tem opravili cepljenje tretjine obvezancev, pri čemer je očitno šlo le za otroke iz mesta Idrije. Ker je bilo ob koncu leta cepljenih 370 otrok, kaže, da so v mestu Idriji to leto pocepili skoraj vse za cepljenje primerne otroke, medtem ko se je v okolici cepljenje komaj šele začelo uveljavljati.

Naslednje leto (1804) je akcija cepljenja prodrla tudi v idrijsko okolico. V tem letu so že maja začeli cepiti in so zaključili cepljenje šele v januarju 1805. Iz poročila idrijskih zdravnikov višjemu rudarskemu uradu v Idriji z dne 27. julija 1805 (9) se vidi, da so v letu 1804 pocepili 410 otrok in sicer 202 iz Idrije in 208 iz okolice. Okoliških otrok je bilo 64 iz Spodnje Idrije in Kanomlje, 54 iz Bele in Zadloga, 53 z Vojskega, 33 iz Čekovnika in 4 iz Zale. Imenskih seznamov za to leto v preglednem materialu ni bilo najti, razen za prvih 30 cepljencev.

Iz tega poročila za leto 1804 razberemo, da je ob zaključku cepljenja ostalo necepljenih 147 otrok, kar bi pomenilo, da je cepljenje zajelo skoraj 75% kandidatov. Poročevalci so mnenja, da je objektivno število necepljenih celo nekaj nižje, ker je zaradi »običajne umrljivosti« dojenčkov, ki je bila tedaj precej višja kot danes, marsikateri otrok umrl preje, predno je bil goden za cepljenje.

Leta 1805, torej v tretjem letu organiziranega cepljenja, so nastopile tehnične težave. V zgoraj omenjenem poročilu z

gnojnega mehurčka nekega cepljenca in ga bodisi direktno ali indirektno prenašali na naslednjega kandidata. Ker cepljenje ni potekalo kontinuirano, ampak so ga verjetno skoraj povsod pozimi prekinjali, je razumljivo, da spomladi ni bilo najti svežih ceplencev, ki bi lahko dali cepivo za novo serijo vakcinacij.

Idrijski poročevalci omenjajo, da so v enak položaj zašli tudi drugi zdravniki na Kranjskem, saj cepiva ni bilo mogoče dobiti ne v Ljubljani, ne v Gorici in ne v Celovcu. Končno je le deželna oblast poskrbela za cepivo. Iz Trsta so v Ljubljano pripeljali dva cepljena najdenčka, ki naj bi s cepivom oskrbela zdravnike na Kranjskem.

Vendar težav še ni bilo konec. Dne 29. avgusta 1805 poročata dr. Hafner in dr. Melzer višjemu rudarskemu uradu (10), da prvo cepivo, ki je prispelo v Idrijo v obliki nitk, namočenih v gnoju cepljenčevega mehurčka, ni bilo aktivno in se kože niso prijemale. Potem so iz Ljubljane dobili svežega cepljenca, da bi z njega direktno prenesli cepilni material na prve idrijske ceplence v tem letu. Poslani cepljenec iz Ljubljane pa je imel »neprave kože« (falsche Schutzpusteln), torej nespecifičen izpuščaj na mestu cepljenja, tako da tudi njegovo »cepivo« ni bilo uporabno. Šele drugi poslani cepljenec je »povsem ustrežal svojemu namenu« in tako so v letu 1805 začeli cepiti šele 3. avgusta in so po poročilu z dne 3. oktobra 1805 v tem letu pocepili skupno le 119 otrok (11).

O poteku cepljenja v Idriji je višji rudarski urad večkrat poročal dvorni komori na Dunaju. Slednja je bila s poročili zadovoljna. V dopisu julija 1805 (12) je izrazila, da je opisano prizadevanje idrijskih zdravnikov v boju proti kozam »v čast tamkajšnjim fizikom« in da je komora tudi zadovoljna, ker se »tamkajšnji prebivalci brez predsodkov in radovoljno podreajo tej dobrodelni naredbi«.

V oktobru 1805 je kirurg dr. Melzer zapustil Idrijo in odšel v Ljubljano, kjer je postal predavatelj kirurgije in porodništva na kirurškem liceju. Njegovo mesto v Idriji je zasedel dr. Kajetan Layer (13). Cepljenje je bilo predvsem delo kirurga in tako se je v Idriji pojavil nov aktivni delavec na področju vakcinacije, ki se je v naslednjih letih kar dobro izkazal.

Tudi v letu 1806 so bile pri cepljenju težave. Dne 11. septembra 1806 poroča dr. Layer višjemu rud. uradu v Idriji (14), da je nameraval že spomladi začeti s cepljenjem, ker pa spet ni bilo cepiva, je lahko začel cepiti šele julija. Z veliko težavo je dr. Hafnerju uspelo dobiti cepivo iz Ljubljane. Doslej je cepil le 50 otrok, pa še te so starši neradi prinesli. Sploh starši, ki »pretirano mehkužijo otroke« zaradi »namišljenega strahu« cepljenju niso naklonjeni. Zato v dopisu Layer prosi, naj višji rud. urad podpre njegova prizadevanja s kakimi prisilnimi ukrepi.

Kaže, da se je prvotno navdušenje idrijskih prebivalcev za cepljenje v letu 1806 že ohladilo. Verjetno se ne bomo dosti zmotili, če bomo ta preokret javnega mnenja skušali razložiti s psihološkimi dejavniki. Prva leta cepljenja, ko je bil spomin na uničujočo epidemijo koz med prebivalstvom še živ, je strah pred ponovno epidemijo prispeval k temu, da so cepljenje radi sprejeli. Ko pa je po petih letih spomin na epidemijo zbledel, so ljudje postali do cepljenja ravnodušni, ali pa so ga celo začeli smatrati za nepotrebno, kar se je izrazilo v slabi udeležbi pri cepljenju.

Rudniški višji urad je takoj reagiral na Layerjevo poročilo. Rudniško predstojništvo je naročilo gozdnemu uradu, šihthenmu pisarju in justiciarju naj razglase gozdnim delavcem, rudarjem in podložnikom idrijskega gospostva, da tisti starši, ki so »na cesarskem delu«, torej na delu pri rudniku, v bodoče za otroke, ki jih ne bodo prinesli k cepljenju, ne bodo dobi-

vali pripadajočega obroka žita. To žito so sicer dobivali rudniški delavci iz »magacina« po znižani ceni in sicer za vsakega družinskega člana ustrezno »merico«. S tem ukrepom je rudniško vodstvo skušalo prisiliti svoje delavce, da bi otroke spet bolj vestno prinašali k cepljenju. Ostalih podložnikov idrijskega gospodstva pa k temu ni bilo mogoče siliti, saj cepljenje ni bilo obvezno. Zato je slednjim rudniški višji urad le lahko zagrozil, da tisti otroci podložnikov, ki ne bodo imeli potrtila, da so bili cepljeni proti kozam, ne bodo nikoli sprejeti »na cesarsko delo« (15).

Konec septembra 1806 je dr. Layer poročal, da je do takrat pocepil 113 otrok, necepljenih pa je še vedno ostalo najmanj 320 (16). Rudniško vodstvo je sedaj kirurgu naročilo, naj v bodoče imensko prijavlja tiste otroke rudarjev in gozdnih delavcev, ki se pozivu na cepljenje ne odzivajo (17).

Rudarski višji urad v Idriji je doslej vedno odločno podpiral prizadevanja v zvezi z vakcinacijo. Izgleda pa, da so tudi pri vodilnih rudniških uslužbencih, morda zaradi pritožb s strani staršev, prav v tem letu nastopili neki pomisleki v zvezi z izvajanjem cepljenja. Urad je od zdravnikov zahteval, naj predlože strokovno mnenje o tem, »kako naj se določi termin, v katerem se bo izvrševala predpisana vakcinacija pri otrocih tukajšnjih rudarjev in gozdnih delavcev«. Strokovno mnenje so podali idrijski zdravniki v dopisu z dne 10. novembra 1806, podpisala sta ga zdravnik dr. Hafner in dr. Nanger ter kirurg dr. Layer (18).

V svojem strokovnem mnenju izjavljajo idrijski zdravniki, da se »vakcinacija, ki dobro učinkuje, blago poteka in je povsem nevarna«, lahko pri otrocih opravi kmalu po rojstvu, če ni kakih bolezenskih zadržkov. Priporočajo, naj starši to leto svoje otroke prinašajo k cepljenju, čim dopolnijo dva meseca starosti. V tekočem letu nameravajo cepljenje nadalje-

vati tudi v zimskem času, dokler ne bodo pocepljeni vsi nad dva meseca stari otroci. Za zimsko cepljenje, ki doslej ni bilo v navadi, in za cepljenje dvomesečnih otrok so se odločili iz tehtnih razlogov. V sosednjem vipavskem gospodstvu namreč spet razsajajo koze, ki so kot ponavadi »zelo zločeste in smrtonosne«. Kadar ni take nevarnosti, kot je trenutno, smatrajo poročevalci, da je najprimernejši čas za vakcinacijo starost od pol do tričetrt leta, vsekakor pa preje kot pri dojenčkih nastopi »doba zobljenja, ki je pogosto tako nadležna«. Zdravniki ponovno priporočajo, naj višji rud. urad z javnim razglasom pozove starše, da otroke prinesejo k cepljenju. Tistim, ki se ne bodo odzvali, naj odvzamejo necepljenim otrokom pripadajoči obrok žita. Pri tem, menijo zdravniki, je treba upoštevati tudi to, da se mora pri nekaterih otrocih zaradi boleznih cepljenje odložiti. Takim seveda ne kaže odtegovati žitnega obroka, ampak le tistim staršem, ki jih bodo zdravniki prijavi, ker kljub enkratnemu ali celo večkratnemu pozivu neopravičeno otrok niso prinesli cepit.

K strokovnemu poročilu idrijskih zdravnikov bi dali nekaj pripomb. Tudi danes cepimo dojenčke praviloma po šestih mesecih starosti, vendar tudi cepljenje mlajših ni strokovno nedopustno. Pri cepljenju ne upoštevamo obdobja dentacije (zobljenja), ki se je včasih zdelo tudi zdravnikom tako problematično. Po sodobnem pojmovanju zobljenje pri otrocih ne povzroča nikoli resnih bolezenskih težav, pač pa so včasih mnoge neugotvljene bolezní povsem neopravičeno pripisovali dentaciji.

O epidemiji črnih koz, na vipavskem območju, ki jo omenjajo v poročilu idrijski zdravniki, je pisal v januarju 1807 deželni guverner grof Trautmannsdorf rudarskemu svetniku v Idriji grafu Scharfenbergu. Iz tega sporočila razberemo da so leta 1806 v vipavskem okraju le maloštevilni otroci zboleli za kozami

dne 27. julija 1805, ki so ga podpisali vsi trije takratni idrijski zdravniki in sicer fizika dr. Hafner in dr. Nanger kot tudi kirurg dr. Melzer, beremo, da so cepljenje v zimskem času 1804/1805, kot je bila navada, prekinili, saj starši, zlasti če daleč stanujejo, v zimskem mrazu težko nosijo otroke na cepišče. Ko so spomladi spet nameravali začeti s cepljenjem, ni bilo nikjer mogoče dobiti cepiva. Zgoraj smo že navedli, da so takrat za cepivo uporabljali le »humanizirano limfo« in da so praviloma cepilni material dobivali iz nekaj več pa jih je zbolelo v Ajdovščini in jih je nekaj celo pomrlo (19).

Z mnenjem ki so ga idrijski zdravniki izrazili v zgoraj navedenem strokovnem poročilu se rudarski višji urad ni povsem strinjal in je zdravnike o tem pisмено obvestil (20). Oblasti se ni zdelo primerno da se od staršev zahteva naj v zimskem času in ob slabem vremenu prinašajo svoje dvomesečne otroke k cepljenju. Tudi predlagani razglas je rudniški urad preložil na pomlad prihodnjega leta. Do takrat tudi ne nameravajo izvajati sankcij proti staršem ki otrok niso prinesli k cepljenju. Pač pa je svetna oblast sklenila pritegniti duhovščino k propagandni akciji za vakcinacijo. Zato naj »župnik rudarskega mesta« v Idriji, župnik v Spodnji Idriji in njegova vikarja na Vojskem in na Gorah (Sct. Magdalena-Berg), kakor tudi vikar na Črnem vrhu svojim vernikom s prižnic »pojasnijo koristi in dober učinek cepljenja in tudi opozorijo na nevarnost za življenje njihovih otrok, zlasti še, ker so se v soseščini spet pojavile koze.« Rudniški urad je bil mnenja, da bo prigovarjanje dušnih pastirjev več zaleglo kot kakršnakoli prisilna sredstva.

Pisma s tako vsebino je rudniški višji urad dne 13. novembra 1806 poslal idrijskemu župniku baronu Ludviku Rauberju, spodnjeidrijskemu župniku Antonu Schöpflu in črnovrškemu vikarju (21).

Kljub prizadevanju kirurga dr. Layerja

so bili uspehi cepljenja v letu 1806 le povprečni. V poročilu ob koncu leta 1806 beremo, da je bilo cepljenih 232 otrok (22). Če upoštevamo Layerjevo navedbo o številu obvezancev za cepljenje v zgoraj navedenem septembrskem poročilu, potem je cepljenje to leto zajelo le nekaj nad 50% kandidatov. V sklepnem poročilu so tudi spet navedene težave v zvezi s cepivom. Kot ponavadi ob začetku cepljenja ni bilo cepiva. To leto so prvega cepljenca cepili s prahom nekaj mesecev stare kozave kraste. Koze so se mu prijele, tako da so lahko limfo prvega cepljenca prenesli na naslednje kandidate in je vakcinacija naprej potekala »z najboljšim uspehom«.

Rudniška uprava ni pozabila dvorni komori posebej pohvaliti dr. Layerja, ki je bil kot kirurg pri vakciniranju najbolj angažiran. V novembrskem poročilu rudniškega višjega urada, naslovljenem na dvorno komoro za denarništvo in rudarstvo na Dunaju, beremo, da se »ta mož za vakcinacijo na tukajšnjem območju izredno prizadeva« (23). Po končanem cepljenju v letu 1806 je dvorna komora spet pohvalila dejavnost idrijskih zdravnikov in kirurga v zvezi z vakcinacijo (24).

Prizadevanja, da bi cepljenje zajelo čim več otrok, kljub zagroženim sankcijam, tudi v letu 1807 niso rodila uspehov. Dr. Layer se je trudil tudi za boljše evidenco otrok, ki bi jih bilo še treba cepiti. Kakor beremo v njegovem že omenjenem poročilu iz septembra 1806 (25), so sezname obvezancev za cepljenje sestavljali le na podlagi rojstnih knjig župnij Idrija, Spodnja Idrija ter vikariata Vojsko. Pri tem Layer pripominja, da nemajhno število podložnikov idrijskega gospostva živi tudi izven območja omenjenih treh cerkvenoupravnih enot in jih seznami tako ne zajemajo. Postavil si je nalogo, da pocepi vsaj vse še necepljene otroke rud. delavcev, zato je zaprosil v juniju 1807 (26) višji rudarski urad, da mu preskrbi imenski seznam vseh živečih otrok, rojenih

od 1. januarja 1803 do zadnjega maja 1807, katerih starši so v rudniški službi. Urad je naročil justiciarju Gariboldiju, naj v treh dneh ta seznam sestavi (27), vendar žal seznama med doslej pregledanimi akti v rudniškem arhivu nismo našli.

Leta 1807 je bil uspeh cepljenja skromen. Vakcinirali so 172 otrok, cepljenje so zaključili že 6. septembra. V poročilu o cepljenju beremo, da so akcijo tako zgodaj zaključili delno zato, ker je zmanjkalo cepiva, delno zato, ker je nastopil mraz (28). Če število cepljencev primerjamo z letom 1806, lahko sklepamo, da v letu 1805 niso vakcinirali niti 50% za cepljenje primernih otrok.

V letu 1808 je cesarska dvorna pisarna po cesarjevem naročilu izdala novo odredbo s katero se določa za vso državo enoten sistem cepljenja proti kozam. O tem je kresijski urad v Postojni dne 5. avgusta 1808 obvestil okrajni komisariat v Idriji (29). V obvestilu se omenja, da potrdil o cepljenju ni treba kolkovati, da mora stroške cepljenja poravnati kameralna blagajna in da je treba strogo paziti da se pri cepljenju ne zaračunavajo neupravičene dnevnice. Predvideva se ustanovitev posebnega fonda, iz katerega bi se pokrivali izdatki za cepljenje.

Za leto 1808 imamo tudi seznam v kameralni gosposki Idrija cepljenih in necepljenih otrok (30). Cepljeni so navedeni imensko z generalijami necepljeni samo številčno po bivališčih. Seznam datiran s 1. decembrom 1808, je sestavil idrijski okrajni komisariat. Moramo pa na žalost pripomniti, da tudi ta seznam ni popoln. Zajema otroke iz Idrije, Spodnje Idrije, Kanomlje, Jeličnega vrha, Krnic, Vojskega in Čekovnika. Ti kraji so tvorili ozemlje idrijskega gospostva, vendar so nekateri idrijski podložniki živeli tudi zunaj tega ozemlja in tako njihovi otroci niso bili vključeni v ta seznam. Tudi vemo, da je bilo število vseh v tem letu cepljenih otrok dejansko višje, kot ga navaja seznam. V delnem seznamu cepljenih v septembru

1808, ki ga je sestavil dr. Layer (31), je imensko navedenih 33 otrok iz Godoviča, Rovt, Zavratca, Žiberž, Zadloga, Ledin in Predgriž, ki jih v skupnem letnem seznamu ne najdemo.

Iz uradnega seznama vidimo, da se je leta 1808 cepljenje začelo 6. avgusta, zaključilo pa 19. oktobra. Vse otroke je cepil kameralni kirurg dr. Kajetan Layer. Na seznamu je 283 cepljencev, od teh 155 iz Idrije, 128 iz okolice. Najmlajši je bil star mesec dni, najstarejša — petnajstletna cepljenca sta iz Srednje in Zgornje Kanomlje. Necepljenih je ostalo v celoti 200 otrok. Po seznamu bi torej to leto cepljenje zajelo skoraj 60% za cepljenje primernih otrok z območja idrijskega gospostva.

V mestu Idriji je ostalo necepljenih 73 otrok, kar pomeni, da se je cepljenju odzvalo skoraj 70% obvezancev. Med idrijskimi cepljenci je več kot 90% starih manj kot eno leto. To bi kazalo, da je v mestu potekalo cepljenje dokaj redno in je ostajalo malo zamudnikov iz prejšnjih let.

Na podeželju je leta 1808 ostalo necepljenih 127 kandidatov. Torej se je v okolici cepljenja odzvala le polovica za cepljenje primernih. Z Vojskega so sicer prinesli k cepljenju kar 75% obvezancev, udeležba v Spodnji Idriji in Čekovniku je bila približno taka kot v mestu Idriji, nekaj slabša pa v Spodnji Kanomlji. V Srednji in Zgornji Kanomlji je bila cepljena le tretjina obvezancev, v Krnicah pa le eden od desetih. Od 24 otrok z Jeličnega vrha, ki bi bili primerni za cepljenje, ni bil vakciniran niti eden. Tudi starostna struktura okoliških cepljencev je drugačna kot pri tistih iz mesta Idrije. Le slaba tretjina okoliških cepljencev je bila stara manj kot eno leto.

Na splošno lahko zaključimo, da je bila udeležba pri cepljenju leta 1808 boljše kot v prejšnjih treh letih. Odziv je bil boljši tam, kjer je bilo med cepljenci

več otrok rudarjev, gozdnih delavcev in gostačev. V spodnji Idriji in Čekovniku, kjer je bil udeležba relativno dobra, je med cepljenci le desetina kmečkih otrok, v Srednji in Zgornji Kanomlji pa, kjer je bil odziv pri cepljenju slab, je med cepljenci kar polovica kmečkih otrok. Začuda pa so bili na Vojskem, ki se je pri udeležbi najbolj izkazalo, dobro zastopani pri cepljenju tudi kmečki otroci, saj jih je bilo od vseh cepljenih kar tretjina.

Ob zaključku našega opisa prvih akcij organiziranega cepljenja proti kozam na idrijskem območju bomo strnili vse dosedanje ugotovitve. V šestih letih, torej v času od leta 1803 do 1808, je bilo po uradnih poročilih cepljenih na področju takratnega idrijskega gospostva 1586 otrok. Točna statistična obdelava podatkov ni mogoča, saj smo že omenili, da so poročila pomanjkljiva. Že dr. Layer je ugotovil, da v sezname kandidatov za cepljenje vpisujejo le otroke, ki so registrirani v rojstnih knjigah v Idriji, Spodnji Idriji in na Vojskem, ne zajamejo pa ti sezname otrok idrijskih podložnikov, ki žive v drugih farah. Pri tem so najbrž največ izpadali podložniki, živeči na ozemlju črnovrškega vikariata. Tudi verjetno v seznamih kandidatov ni bilo zamudnikov iz prejšnjih let. Po teh kriterijih sestavljeni sezname kandidatov so bili zato vedno številčno nekaj nižji, kot bi dejansko morali biti. Na drugi strani pa so bili med obveznike vpisani vsi rojeni otroci, tudi tisti, ki so še pred cepljenjem umrli in tudi takih ni bilo tako malo pri takratni višji umrljivosti dojenčkov. Ti dojenčki, ki jih cepljenje seveda ni več moglo zajeti, so število kandidatov v seznamih zviševali. Tudi to administrativno pomanjkljivost, ki vpliva na prikaz uspehov cepljenja, so že ugotovili takratni cepitelji sami. Če vse to upoštevamo, je razumljivo, da se bomo morali zadovoljiti le s približno oceno uspehov cepljenja v opisanih letih.

V letu 1803, prvem letu organiziranega cepljenja, je bilo med 370 cepljenci nad 300 ceplencev iz mesta Idrije. V tem letu so bili najbrž v mestu pocepljeni skoraj vsi otroci, dočim so od okoliških cepili le malenkostno število. Leto 1804 je bilo za cepljenje najuspešnejše v vsem opisanem območju, saj so vakcinirali kar 410 otrok, kar je pomenilo okoli tri četrtine vseh kandidatov za cepljenje. V tem letu je cepljenje dobro uspelo tudi v okolici, ne le v Idriji. Leta 1805 je bilo najmanj ceplencev v vseh opisanih šestih letih, saj so le 119 otrok s težavo vakcinirali. Navedli smo že, da je pri tem neuspehu bilo verjetno odločilno to, ker so nastopile tehnične težave v zvezi s cepivom. V letu 1806 se prvič omenja nenaklonjenost ali vsaj nezainteresiranost prebivalstva za vakcinacijo, vendar je v tem letu le uspelo doseči povprečne uspehe pri cepljenju in vakcinirati 232 otrok, kar je bilo več kot polovica kandidatov. Leta 1807 je cepiteljska aktivnost šibka. Poročila iz tega leta so skopa: že v septembru je cepljenje zaključeno, uspeh je pičel, le 172 otrok je bilo vakciniranih, kar je manj kot polovica kandidatov. Spet se razvihi vakcinacijska dejavnost v letu 1808. Cepljenih je bilo po seznamu 283 otrok, dejansko pa nekaj več, po naših izračunih okoli 60% obveznikov.

Kljub težavam s cepivom, občasnemu odklonilnemu stališču staršev in kljub pomanjkljivi evidenci bi vsaj za mesto Idrijo upali trditi, da so bili uspehi cepljenja v prvih letih po uvedbi vakcinacije kar dobri. Sezname kandidatov za cepljenje so bili za mesto Idrijo bolj zanesljivi kot za celotno območje idrijskega gospostva, saj so lahko zajeli vse v mestu rojene otroke, ker so bili pač vsi prebivalci mesta farani mestne župnije, ki je vodila evidenco rojstev. Če upoštevamo udeležbo v zadnjem opisanem letu, majhno število zamudnikov in dejstvo,

da je nekaj kandidatov pomrlo preč vakcinacijskim rokom, potem morda ne bo tvegan sklep, da je bilo ob koncu obdobja, ki ga opisujemo, v mestu Idriji cepljenih proti kozam okoli tri četrtine vseh živečih otrok. V okolici je število vakciniranih otrok bilo gotovo precej nižje, zlasti med kmečkimi otroci. Sodili bi, da je bila cepljena morda polovica živečih otrok.

Leta 1809 so Idrijo, kakor sploh večino naših dežel, zasedli Francozi. Tudi nova uprava je v vseh štirih letih francoske vladavine odločno podpirala in širila vakcinacijo. Toda na idrijskem področju je bilo ob prihodu Francozov pionirsko obdobje organiziranega boja proti kozam, ki smo ga po arhivskih virih skušali prikazati, že zaključeno.

Viri in literatura:

Vsi v članku uporabljeni arhivski viri so iz fonda Rudniškega arhiva, ki je deponiran v Arhivu mestnega muzeja v Idriji.

1. Fasc. XXV, Sanitäts-Wesen, 1801—1807, 1802, 192. — 2. Prim.: Pintar I., Borba protiv variole u Sloveniji, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, Anno II, 2,1962, str. 44 do 57. — 3. Fasc. Herrschaftliche Akten 1780 do 1810, 1803, 241. — 4. *ibid.*, 1803, 253. — 5. Fasc. Konsultations-Protokolle 1803—1804, Sitzung von 5.-Oktober 1803, priloga 23. — 6. Bedjanič M.: Infekcijske bolezni, 2. izd., Ljubljana 1957, str. 100. — 7. Fasc. XXV, 1803, 783. — 8. Fasc. Konsultations-Protokolle 1803—1804, Sitzung von 5. Okt. 1803, priloge 22, 23, 24, 25; Zum Rathsitz am 12. Dez. 1804, 22, 23, 24, 25; Fasc. XXV, 1803, 591, 618, 674, 762. — 9. Fasc. XXV, 1805, 565. — 10. Fasc. XXV, 1805, 736. — 11. *ibid.*, 1805, 841. — 12. *ibid.*, 1805, 624. — 13. *ibid.*, 1805, 871. — 14. *ibid.*, 1806, 1054. — 15. *ibid.* — 16. *ibid.*, 1806, 1163. — 17. *ibid.* — 18. *ibid.*, 1806, 1300. — 19. *ibid.*, 1807, 97. — 20. *ibid.*, 1806, ad 1300. — 21. *ibid.* — 22. *ibid.*, 1806, 1462. — 23. *ibid.*, 1806, 1277. — 24. *ibid.*, 1807, 78. — 25. *ibid.*, 1806, 1163. — 26. *ibid.*, 1807, 752. — 27. *ibid.*, ad 752. — 28. *ibid.*, 1807, 1234. — 29. Fasc. Zdravstvo (ured. Bezeg), Cepljenja, akti št. 233. — 30. *ibid.* — 31. Fasc. Consultations-Protokoll 1808, Zum Rath am 26. Okt. 1808, priloga 26.

obvestila-poročila-recenzije-kritike

Uredniški odbor Idrijskih razgledov je sklenil, da bo zapiskom, ki beležijo gospodarske, politične, kulturne, športne, šahovske in druge važnejše dogodke v Idriji, dodal občasno rubriko »Obvestila — poročila — recenzije — kritike« v kateri bomo obveščali bravce o pomembnejših tiskanih strokovnih člankih, razpravah, literarnih delih pa tudi važnejših kulturnih dogodkih, ki preraščajo okvir poročanja v zapiskih in so na tak ali drugačen način pomembne za Idrijo. S tem želimo doseči predvsem dvoje: ustvariti pestrejšo in kvalitetnejšo »zgodovinsko kroniko«, ki je za Idrijske razglede že od samega začetka tako značilna pa tudi pomembna naloga; in drugič, na tak način želimo prispevati k odmevnosti strokovnih, literarnih in kulturnih prizadevanj v širšem slovenskem prostoru, saj se nam ta možnost od številke do številke veča, kajti naklada Idrijskih razgledov se počasi toda vztrajno veča.

Uredništvo

Divje jezero — Muzej v naravi

Po pripravah, ki so trajale leto dni, in na pobudo Prirodoslovnega društva Slovenije, smo 14. oktobra predstavili ljubiteljem prvi muzej v naravi — Divje jezero pri Idriji.

Ko smo se pred letom dni pripravljali na to, si nismo predstavljali, da bo treba toliko dela in tudi tolikih sredstev. Ne za ureditev samega objekta, temveč za ureditev dostopa, za varovanje in zavarovanje objekta in obiskovalcev in za to, da je postal kraj privlačen. Vendar smo naleteli v težavah na nepričakovano razumevanje ustanov in podjetij, kar nam dokazuje, da je varovanje narave seglo v srce širokim krogom; finančna sredstva so prispevali: Republiška izobraževalna skupnost, Kulturna skupnost SRS, Prirodoslovno društvo Slovenije, Republiški sklad za ceste, Sklad za ceste občine Idrija, Soško gozdno gospodarstvo obrat Idrija I, Zidgrad Idrija, Mestni muzej Idrija.

Na kratko naj povemo, kaj vse je bilo opravljeno:

urejen je ostri ovinek na cesti Idrija—Godovič pri Podreteji, zdaj pridejo brez nevarnosti do jezera tudi večja vozila. Po vrednosti je bilo urejanje ovinka največje delo, saj presega sto milijonov starih din. Pot do Divjega jezera je zdaj razširjena, urejeno je parkirišče. Strma steza k jezeru je urejena in zavarovana, nad jezerom je nevidno postavljena nad stenami varovalna mreža, da so obiskovalci varni pred padajočim kamenjem. Preko Idrije je spet postavljen viseči most in obiskovalci se od jezera lahko podajo na slikovito pot do jezera pri Kobili ali pa na pešpot ob rakah do mesta. Ob jezeru so nameščene tablice z opozorili in opisi naravnih zanimivosti okolja. Za zahtevnejše obiskovalce je po vseh slovenskih knjigarnah pripravljena brošurica Divje jezero, kjer so strokovnjaki jedrnat obdelali ta naš znameniti naravni pojav.

Iz knjižice povzemamo:

Divje jezero pri Idriji je kot naravoslovná posebnost znano že več ko dvesto

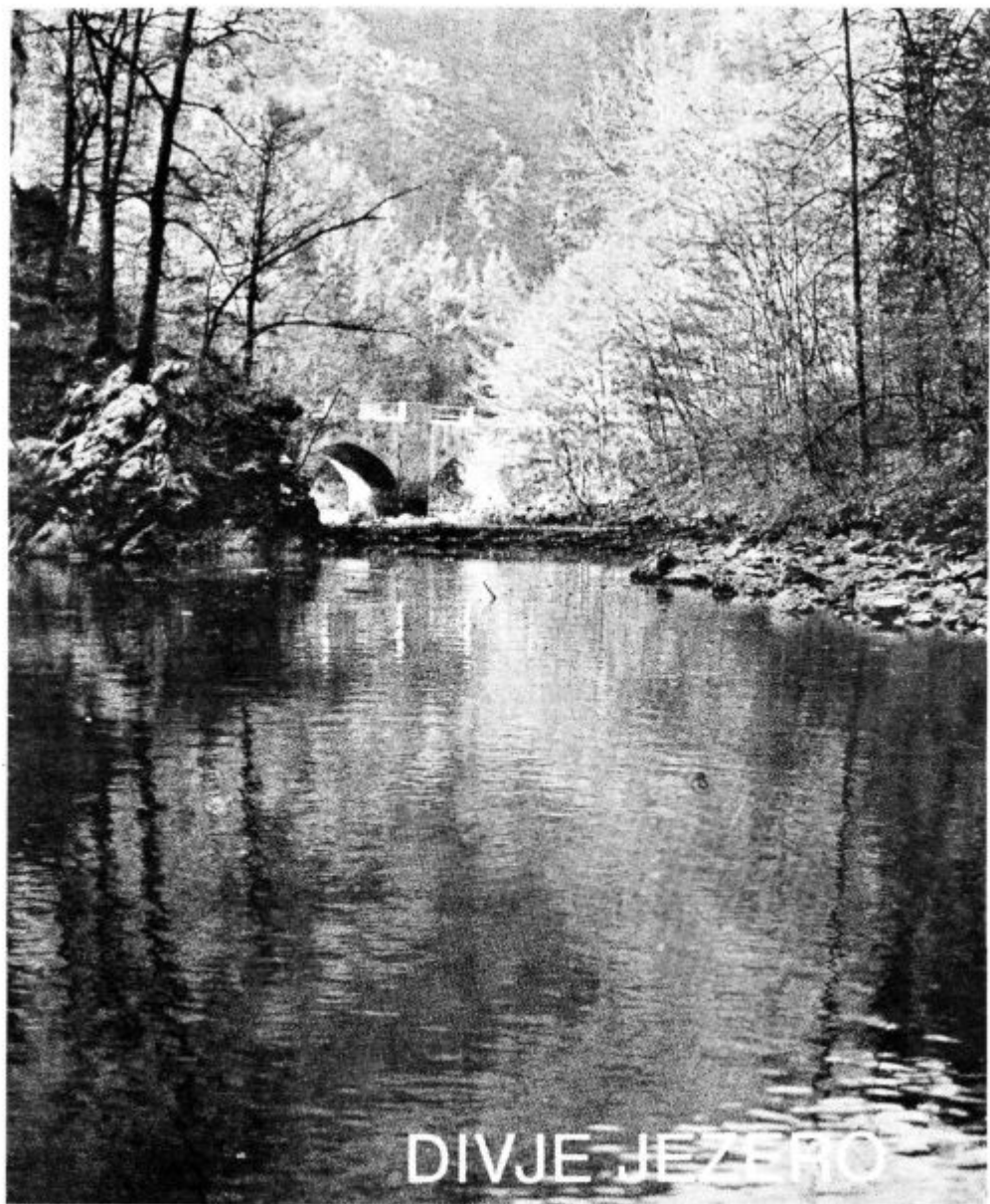

DIVJE JEZERO BRUHA (OB POVODNJI) Foto: RAFAEL PODOBNIK

let, kot turistična zanimivost nekaj desetletij, zavarovano in razglašeno za naravni spomenik je od leta 1967, zdaj pa mu dajemo še en naslov: muzej v naravi. Ker se pri nas prvič srečujemo s tem pojmom, verjetno ne bo odveč kratko pojasnilo, kaj to je. Gre za poskus, da bi eno naših najbolj vsestransko zanimivih naravnih znamenitosti, kakršna je brez dvoma Divje jezero, z majhnimi ureditvenimi posegi približali obiskovalcem, najsi

bodo to priložnostni izletniki ali organizirane šolske ekskurzije.

Zamisel »muzeja v naravi« je zelo preprosta: eksponati so vsi deli nežive in žive narave — vodni pojavi, kamnine, oblike površja, rastline, živali in celo naravni procesi, ki jih vidimo na tem kraju. Obiskovalec bo ob stezi okrog jezera srečeval pisana in slikana pojasnila, ki mu bodo dala kratko, vendar zaokroženo predstavo o naravoslovnih značilnostih Divjega je-

149

DIVJE JEZERO

zera. Tistemu, ki bo hotel zvedeti kaj več, je namenjen ta vodnik, kogar pa niti to ne bo zadovoljilo, mu bo v pomoč in napotilo seznam važnejših virov na koncu tega vodnika.

Misel o ureditvi »muzeja v naravi« se je rodila v Prirodoslovnem društvu Slovenije. Pripravo in obdelavo gradiva je podprla Republiška izobraževalna skupnost. Ureditvena dela je ob strokovni pomoči Prirodoslovnega društva Slovenije in sodelavcev Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije opravil Mestni muzej v Idriji, ki je prevzel tudi skrbništvo nad objektom.

Želimo vam prijetnega razvedrila ob spoznavanju številnih zanimivosti Divjega jezera in okolice in vas hkrati prosimo, da varujete to naravno znamenitost in opremo »muzeja v naravi«!

150

Joze Felc:

Dobro jutro, svoboda

Med najpomembnejše letošnje kulturne dogodke na našem področju lahko uvrstimo izid knjige idrijskega rojaka dr. Jožeta Felca, ki je v slovenski kulturni javnosti izjemno odmevala.

Posredujemo odlomke iz kritik:

... Felčeva proza v dognanih, jasnih podobah in stavkih poroča o času tik po vojni, zlasti ji seveda gre za resnico iz let »mlade svobode«, v kateri je nova družba z vsem potrebnim elanom poskušala obnoviti svet in človeka. Pisec se med drugim po eni strani sooča s tragiko smrti in žrtev v času partizanske vojne, po drugi pa s političnim aspektom vojnega aktivizma. Njegovo razmerje do njega kaže na etični angažma, pri čemer

s posluhom za ironijo zavrača izkrivljeno zavzetost za veliko dogajanje, »velike osebnosti« itd.

Delo, 17. marca 1972.

... Knjiga Jožeta Felca Dobro jutro svoboda je torej knjiga o času, ki sodi že v preteklost, pa se ga vendar tako radi spominjamo. Ker je pripoved o tem času samosvoja, pa vendar tudi zrela in osvajajoča, prav nič aktivistična, temveč dobrohotno resnična, lahko rečemo, da imamo pred seboj zanimivo in originalno stvaritev. In mladega avtorja, ki vsaj po tej knjigi sodeč, obeta zrelo ustvarjalnost.

Borec, 1972, št. 6/7.

... Vse to nam Jože Felc pripoveduje mozaično, iz skic riše pred nami žive freske, kdaj pa kdaj nekoliko naivne, vendar takšen je bil čas. In že zato, ker se loteva snovi, ki v slovenski literaturi še ni našla veliko pisateljskih peres, se nam v Jožetu Felcu obeta zanimiv pisatelj.

Tedenska tribuna, marec 1972.

... Res je, kajpada, da knjiga s takšnimi dogodki ne odkriva nič neznanega, ali zato najbrž niti ne gre. Vsi ti pripetljaji so učinkovito vključeni v literarno igro, vsakršna njihova usodnost je v njej očitno do kraja zrelativizirana. Temelj Felčeve literarne igre pa je vsekakor v optiki, skozi katero se vsa ta pisana, krvava in zabavna materija (tudi marsikateri znani in profanirani — socialnopolitični pojmi so v knjigi le zategadelj, da bi prispevali k drašičnosti in nemara drznosti) sploh odkriva pred nami.

Naši razgledi, 21. julij 1972.

... Felčevo pripovedovanje je malce otroško naivno pobarvano, toda vseskozi

iskreno, vseskozi avtobiografsko, po svojem značaju pa realistično in malce ironično. Dobro jutro, svoboda, je torej obeležajoča zbirka mladega pisatelja, ki se v tej knjigi kaže bralcu kot originalen pripovednik o naši včerajšnji današnjosti.

Primorski dnevnik, 21. maj 1972.

... Zato tudi njegovi popisi teh prvih let in ljudi, razpetih med Stalinom in bogom, med vizijo nove pravičnejše prihodnosti in reakcionarne tradicije, popisi stisk in dilem, ki jih je bil poln ta čas, še zdaleč niso zgolj spretni in živi popisi. Predvsem so namreč Felčeve besede globoko prizadete — skoraj lahko zapišemo, da skrivajo v sebi svoje srce...

Knjiga 72, april.

... Jože Felc je dober opazovalec družbenih dogajanj in kritičen ocenjevalec vsega, kar je čas prinašal in odnašal. **Ljubljanski dnevnik**, sobota 22. aprila 1972.

... Felc se do obeh taborov seveda vede dovolj samostojno, pri čemer pa — seveda ne do kakšne nihilistične, anarhične stopnje. Njegov odpor izvira iz človeškega, kar pa pomeni tudi resničnega, nezlaganega razmerja do družbe. To je, nemara tipično pisateljska drža; avtor jo je izpričal v živahnih pisateljskih gestah, ki imajo okus in solidno književniško znanje.

Delo, 8. aprila 1972.

... Knjiga je napisana moderno, kritično, v njej je polno humorja in jedke satire, razodeva pa tudi resničen pripovedni dar. To je gotovo ena najpomembnejših, najbolj žlahtnih knjig, kar jih je prišlo po vojni na slovenski knjižni trg. **Novi list**, 24. avgusta 1972.

... »Rekel bi, da ste se nemara raje povsem posvetili svoji osebni skušnji, kar je nemara moči soditi po tem, da vaša knjiga ne glede na vse obravnava čas, ki v domači beletristiki ni neznan. Kje ste po vašem mnenju ohranili svojo izvirnost?« — »Ne, nisem se čisto posvetil lastni skušnji. Pretežno že. Skušnja mi je bila vodilo, ki so ga razumljivo obvladovali tudi impulzi današnjega dne in psihologija življenja, ki ima svoje zakonitosti, mislim tiste obče veljavne, ki jih uravnava primarni človekov instinkt. To je ohranjanje in iskanje novih variant počlovečenja... Iskanje poti k zapleteni resnici človeškega bivanja je težaško opravilo. Več pozitivne in negativne skušnje ter znanja je v tem iskanju, bolj je originalno, če hočete izvirno. Ne bi se pa upal karkoli reči o lastni izvirnosti.« — (Intervju z avtorjem.)

Delo, 27. maja 1972.

Ladislav Placer:

O nastanku idrijskega rudišča (recenzija)

Ivan Mlakar in Matija Drovenik:

Strukturne in genetske posebnosti idrijskega rudišča. Geologija 14, Ljubljana 1971

V 14. knjigi Geologije, letnik 1971, ki je izšla v začetku leta 1972 v Ljubljani, sta dipl. ing. Ivan Mlakar in profesor na fakulteti za naravoslovje in tehnologijo univerze v Ljubljani dr. ing. Matija Drovenik izdala daljšo razpravo »Strukturne in genetske posebnosti idrijskega rudišča«. Zaradi izredne znanstvene in praktične vrednosti teksta je prav, da seznanimo z njim tudi širšo idrijsko javnost, saj so ugotovitve, ki jih posreduje avtorja, življenjskega pomena za idrijski rudnik in s tem posredno tudi za Idrijo.

Razprava obravnava tisto obdobje zemeljske zgodovine, v katerem je nastajalo idrijsko rudišče. Ko avtorja razlagata način nastopanja cinabarita v posameznih kameninah od najstarejših permokarbonskih glinastih skrilavcev, v katerih se že pojavlja orudjenje, do najmlajših langobardskih turitov, kjer še zasledimo cinabaritno mineralizacijo, prideta do nadvse pomembnih ugotovitev, ki so zanimive za strokovnjaka in laika. Cinabarit v starejših kameninah zapolnjuje le razpoke ali pa kamenino nadomešča, v langobardskih turitih pa nastopajo plasti iz cinabaritnih zrn, ki so se usedala skupaj s turitskim blatom na dnu takratnega morja. Tak razvoj jasno kaže na to, da je idrijsko rudišče nastajalo v času usedanja turitov v langobardski dobi, ki zavzema srednji del zgornjega dela srednje triade. Rudne raztopine, bogate z živim srebrom, so pritekale po razpokah in zemeljske notranjosti in se izlivala v langobardsko morje. Tako so kamenine, ki so ležale takrat pod morskim dnom, orudene po razpokah, v morskem blatu tedanje dobe pa najdemo tudi plastovito rudo.

Dokazana sedimentarna cinabaritna ruda s tipično strukturo usedlin predstavlja novost v svetovni geološki literaturi (slika 1). Posamezni vzorci kamenin, shranjeni v geološki zbirki Rudnika živega srebra in v zbirki mestnega muzeja v Idriji, pa so unikati neprecenljive znanstvene vrednosti.

Če se pomudimo pri praktični vrednosti razprave, vidimo, da imamo pred seboj dragocen priročnik za sledenje že znanih in odkrivanje novih rudnih teles, saj je orudjenje vezano na zakonitosti, ki so v delu podrobno obdelane. Brez poznavanja strukture in nastanka orudjenja si ne moremo predstavljati racionalnega sledenja z najmanjšimi mogočimi stroški in najmanjšo porabo časa, kar vse je predmet modernega ekonomskega razglabljanja.

S slednjo razpravo praznuje ing. Ivan Mlakar majhen jubilej, saj je to njegova peta večja publikacija. Z njo je dokončno postavil temelje novi geologiji idrijskega

ozemlja in rudišča, idrijsko območje pa je postalo eno najbolj raziskanih predelov Slovenije. Zato mu iskreno čestitamo.

Ing. I. Mlakar

Novi podatki o idrijskem krasu

V poljudno znanstveni reviji Naše jame 13 (1971) sta objavljeni dve zanimivi razpravi o krasu na idrijskem prostoru. Medtem ko najdemo v starejših publikacijah, namenjenih tej problematiki, gole morfološke opise naših kraških objektov, iščeta nova prispevka zakonitosti in skušata tolmačiti te pojave z geološkega zornega kota.

V prvi razpravi, z naslovom Nekaj osnovnih podatkov o osamljenem krasu na Idrijskem, razčlenjuje ing. J. Čar idrijsko kraško območje in išče za posamezne kraške objekte njih lego bodisi v stratigrafski lestvici (sl. 1) ali v krovnih enotah (sl. 2).

Prispevek ing. Placerja, z naslovom Usmerjenost kraških jam na Idrijskem, je poizkus povezave nastanka naših kraških objektov z različnimi tektonskimi fazami, ki jih karakterizirajo različno usmerjene tlačne oziroma natezne razpoke (sl. 1). S statistično obdelavo razpoložljivih podatkov o usmerjenosti jamskih prostorov je avtor članka dokazal izreden pomen mladoterciarne tektonske faze za nastanek kraških objektov na idrijskem prostoru (sl. 2 in 3).

Raziskovanje podzemlja ni le hobi nekaterih posameznikov, temveč ima tudi velik gospodarski pomen (izvirni pitne vode itd.), zato bo potrebno proučevanju našega krasa v prihodnje posvetiti še več pozornosti. Prav razpravi Čarja in Placerja pa sta velik kvalitetni korak naprej pri obravnavanju te problematike.

In memoriam tov. Dimitriju

25. avgusta je žalostno odjeknila vest, da se je dan prej v Malih podih pod Skuto v Kamniških alpah, smrtno ponesrečil tov. Dimitrij Žigon.

Skoraj nismo mogli verjeti, da je ugasnilo mlado življenje in da smo izgubili dobrega tovariša, sportnika in vaditelja, ki je še nedavno drvel po zasneženih poljanah poln elana in vedno dobre volje. Svojo pot športnika — smučarja je tov. Dimitrij začel že v otroških letih. Kot pionir in nato kot mladinec je bil večkratni primorski prvak v alpskih disciplinah. Leta 1965 je postal članski primorski prvak. Uspešen pa ni bil samo doma, na Primorskem, tudi na tekmovanjih republiškega merila je dosegal zavidljive rezultate. Večkrat mu je uspel plasma pod sam vrh najboljših slovenskih smučarjev. Izkušnje, ki si jih je pridobil na tekmovanjih, je zadnja leta uspešno prenašal na mlade tekmovalce: ti so ga močno vzljubili in skrbno izpolnjevali vsak njegov nasvet ter ravno z njegovo pomočjo dosegli vidne uspehe. Ko smo 28. avgusta stali pred njegovim odprtim grobom, nismo mogli verjeti, da tov. Dimitrija v novi sezoni ne bo več med nami. Ne bo več tistega Dimitrija, ki so ga mladi tekmovalci

tako spoštovali, ne bo več tistega skromnega, nasmejanega Dimitrija, ki nam je bil vsem dober tovariš in sodelavec.

Slava njegovemu spominu!

Člani SK RUDAR IDRJA

Veletrgovina MERCATOR Ljubljana
TOZD Idrija

ŽELI VSEM OBČANOM SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1973

Cenjenim odjemalcem se ob zaključku poslovnega leta 1972 zahvaljujemo za izkazano zaupanje in sodelovanje in sporočamo, da bomo tudi v Novem letu 1973 nudili pester asortiman blaga po konkurenčnih cenah v vseh svojih 34 poslovalnicah.

Še nadalje naj velja: „PRI MERCATORJU DOBITE VSE.“

**Iskra
Tovarna elektromotorjev
in gospodnjških aparatov
Železniki
v Združenem podjetju Iskra Kranj
OBRAT IDRİJA**

NOVI INDUSTRIJSKI OBRAT V IDRİJSKI OBČINI
želi vsem občanom srečno in uspešno delavno leto.

**OBČINSKA
TURISTIČNA
ZVEZA
IDRIJA**

Turistično društvo Idrija, Cerkno, in Črni vrh

Srečno in uspešno novo leto 1973

Hotel in restavracija »NANOS« v Idriji

z obratom »SOČA« vam postreže z najboljšimi pijačami in jedmi ter idrijskimi specialitetami po najnižjih cenah.

Poscòbno pozornost posvečamo raznim izletnikom in skupinskim obiskom, katerim postrežemo v veliki dvorani. Organizatorje šolskih izletov opozarjamo, da skupinam postrežemo tudi samo z enolončnicami ali z juho po najnižji ceni.

Hotel ima na razpolago tudi dva prostora za manjše in večje zaključene družbe, za seje in sestanke ter razne intimne svečanosti in proslave.

Urcdili smo tudi apartmaje za dve osebi in povečali število ležišč.

Postrežemo z idrijskimi žlikrofi in drugimi specialitetami ter ribami in divjačino. Žlikrofe dobite redno v »NANOSU« vsak četrtek in soboto, v »SOČI« pa vsak torek tudi brez prednaročila.

G O S T I L N A » N E B E S A «

**NAJZNAMENITEJŠE IN PRILJUBLJENO
IDRIJSKO GOSTIŠČE VABI DOMAČE IN
TUJE GOSTE TER SKUPINE V SVOJE
POPOLNOMA PRENOVLJENE PRO-
STORE, KJER BODO OB VSAKEM ČASU
POSTREŽENI Z IDRIJSKIMI SPECIALI-
TETAMI. POSEBNA SOBA ZA SVATBE,
SPREJEME IN DRUGE SVEČANOSTI.**

TOVARNA KOLEKTORJEV IDRIJA

**IDRIJA, VOJKOVA ŠT. 10, P. P. 27,
ŽELEZNIŠKA POSTAJA LOGATEC**

Tel. št. 065 86-104

Telex 34-336 YU TKI

PROIZVAJAMO

vse vrste kolektorjev za domače tržišče in za izvoz.

Ljubljanska banka

VSE USLUGE VAM OPRAVIMO ZAUPNO, SOLIDNO IN
HITRO. NUDIMO UGODNE OBRESTNE MERE; 10 %, 9 %, 7,5 %.

Poslužujte se ugodnosti stanovanjskega varčevanja in drugih
oblik vezave vaših prihrankov.

Na voljo smo vam za razgovore in nasvete.

EKSPOZITURA V IDRIJI

AGENCIJA V CERKNEM

AVTOPREVOZ TOLMIN

Z OBRATI
ČERKNO
IDRIJA
TOLMIN

PREKVAVLJA VSAKOVRSNE PREVOZE DOMA IN V INO-
ZEMSTVU. V LASTNIH DELAVNICAH V TOLMINU IN
IDRIJI IMA ORGANIZIRANO SERVISNO SLUŽBO ZA
VOZILA FIAT – ZASTAVA – ŠKODA – TAM IN OM

Skupščina občine
Občinski komite ZKS
Občinski odbor SZDL
Občinski sindikalni svet

želijo vsem občanom in vsemu delovnemu ljudstvu

uspehov polno novo leto 1973

RUDNIK ŽIVEGA SREBRA IDRIJA

Proizvaja za domači in svetovni trg

**živo srebro 99,99 %
živosrebrni oksid 98,5 %**

**Železniška postaja Logatec
Tel. Idrija 86-108, telex 31-257 Idrija**

ČIPKA

Idrija

OBRTNO PODJETJE ČIPKA

ohranja in razvija stoletno tradicijo in visoko
kvaliteto idrijske čipke

Soško gozdno gospodarstvo

z obratom I in II v Idriji

želi vsem občanom in vsemu delovnemu
ljudstvu srečno in uspešno leto 1973

ETA

ETA

CERKNO - JUGOSLAVIJA

TOVARNA ELEKTROTERMIČNIH APARATOV

TELEFON: CERKNO 88-530 IN 88-531

TELEGRAM: ETA CERKNO

TELEPRINTER: 34319

TEKOČI RAČUN: NB-SDK EKSP. IDRIJA 52020-601-11053

ŽEL. POSTAJA ŠKOFJA LOKA

 SLOVENIJA LES
LESNA IN POHIŠTVENA INDUSTRIJA IDRIJA

LJUBLJANA

V Idriji proizvaja spalnice – najuspešnejša modela
„MIRELLE“ in „SIBILLA“

V CERKNEM PROIZVAJAMO KOLONIALNO
POHIŠTVO. VSE PROIZVODE LAHKO KUPITE
NEPOSREDNO V TOVARNI TUDI NA PO-
TROŠNIŠKI KREDIT.

ZIDGRAD

G. P. I D R I J A

OPRAVLJA VSA GRADBENA DELA NIZKIH, VISOKIH IN INDUSTRIJSKIH OBJEKTOV V POPOLNO ZADOVOLJSTVO NAROČNIKOV.

SPECIALIZIRALI SMO SE TUDI V JAMSKIH GRADNJAH. NAŠA TEHNIČNA OPREMA JE TOLIKO IZPOPOLNJENA, DA SMO PRIPRAVLJENI ZA PREVZEM TUDI NAJBOLJ ZAHTEVNIH GRADENJ.

kz idrija

Z obrati

KLAVNICO TRGOVINO V IDRIJI IN ČRNEM VRHU TER HRANILNO KREDITNO SLUŽBO SE PRIPOROČA VSEM ODJEMALCEM IN POSLOVNIM PARTNERJEM.